

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ АН УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА:
ВІТКОКИ ТА ШЛЯХИ ІСТОРІЧНОГО
РОЗВИТКУ

(МАТЕРІАЛИ
РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ ІСТОРІЧНИХ ЧИТАНЬ)

КИЇВ - 1991

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ АН УКРАЇНИ

**УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА:
ВИТОКИ ТА ШЛЯХИ ІСТОРИЧНОГО
РОЗВИТКУ**

(МАТЕРІАЛИ
РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ ЧИТАНЬ)

КИЇВ - 1991

РЕДКОЛЕГІЯ

д.і.н. *СМОЛІЙ В.А.* (відповідальний редактор),

к.і.н. *СТЕПАНКОВ В.С.*, к.і.н. *РИЧКА В.М.* (заст. відповідального редактора),

член-кореспондент АН України *ШЕВЧЕНКО Ф.П.*,

ГОРОБЕЦЬ В.М. (відповідальний секретар)

ДО 125-РІЧЧЯ
З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

ВІД РЕДКОЛЕГІЇ

Пропонований увазі читачів збірник наукових праць складають матеріали республіканських історичних читань, які відбулися 16-18 квітня 1991 року у місті Черкасах на тему : "Українська козацька держава : витоки та шляхи історичного розвитку".

Безперечно, уміщені у цьому збірнику матеріали не претендують на вичерпну характеристику такої складної і малодослідженої проблематики, як утворення і розвиток Української козацької держави. Проте постановка цієї теми, узагальнення вже зробленого цілком назріли. Сподіваємось, що цей збірник і послужить першим кроком на шляху до поглибленого вивчення цієї проблеми.

УКРАЇНА І РОСІЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХУП-ХУШ ст.:

САМОБУТНІСТЬ ТА ІНТЕГРАЦІЯ

Навряд чи доцільно аналізувати численні точки зору істориків на проблему російсько-українських взаємин, у тому числі відомі схеми Карамзіна - Погодіна - Ключевського, з одного боку, і Михайла Грушевського, зформульовану ним ще в 1904 р., з іншого. Відзначимо лише, що обидва слов'янські народи пройшли тривалий, складний і кожний по-своєму унікальний шлях розвитку. Їх долі то перетиналися, то розбігались, то знову розвивалися в одному руслі, то протікали самобутнім шляхом. Тут було все - спільна боротьба проти зовнішніх ворогів, налагодження економічних і суспільно-політичних зв'язків, і періоди конфронтації - така діалектика історичного розвитку і її ігнорування - ущербний і далеко не кращий шлях наукового пізнання істини.

Дослідники всіх шкіл і напрямів, яких би вони принципів і поглядів не догримувалися, як важливу рубіжну віху на еволюційному шляху розвитку обох народів відзначають події Визвольної війни українського народу середини ХУП ст. Нам би не хотілося повторювати тезу, яка стала вже хрестоматійною, про те, що війна завершилася Переяславським актом 1654 р. Вважаємо, що подібне тлумачення суттєво звужує і хронологічні рамки війни, і їх наповнення подіями. Адже війна проти Польщі, незважаючи на перестановку суспільних сил і нову політичну ситуацію, продовжувалася і в наступні роки. І все ж таки, Україна в результаті цих подій увійшла до складу Російської держави. Знову ж таки виникає питання про політичну оцінку Переяславської угоди 1654 р. Що це - "воз'єднання", як до недавня стверджувалося в радянській історіографії, "приєднання", "військова угода" чи "протекторат"? Однак залишимо поза увагою оціночні характеристики подій в Переяславі /хоч потрібно відмітити, що у даному випадку мова йде далеко не про дефініції чи які-небудь юридичні тонкощі/ і повернемося до реалій середини ХУП ст.

Україна увійшла до складу Росії на правах широкої політичної автономії. Так звані "Березневі" статті, укладені між представниками української козацької старшини і царським урядом, по-суті, визнавали існування Української держави.

Республіканська політична система, власна територія, особливий територіальний поділ, судова влада, організація війська, право самостійних зовнішніх зносин, своя фінансова система – все це фіксувалось у згаданому документі. Аналізуючи його основні статті, можна з певністю стверджувати, що в ньому яскраво прослідковується політична, економічна і воєнна самостійність України, визнання за нею якнайширших прав. Обидві сторони урочисто декларували про необхідність виконання взятих на себе обов'язків. Такими були буква і дух усіх договірних статей.

Однак юридична реальність не завжди адекватна реальності історичній. Цю тезу виразно підтверджують події суспільного життя другої половини ХУІ-ХУІІІ ст. на Україні. Перше і головне питання, яке виникає у дослідника, стосується подальших перспектив кристалізації і розвитку самобутніх рис української етнічної державності у складі Росії. Я не допускаю у відповіді на це питання альтернативності. Вона ясна – у складі монархічної, абсолютистської Російської держави Україна з її республіканською, демократичною формою правління не мала перспектив для свого розвитку. І справа тут не в підступності російських монархів, як інколи трактується в спеціальній літературі, і безвільності та безхарактерності українських гетьманів, а в об'єктивній дійсності того часу. Симбіоз демократичних і монархічних структур був протиприродний, і відносний паритет, який виникнув на гребені екстремальної ситуації середини ХУІ ст., незабаром був порушений, причому, звичайно, у бік сильнішого.

Нам уявляється необхідним розглянути три групи питань, які у тій чи іншій мірі стосуються досліджуваної проблеми. Питання політичне. Воно найбільш яскраво підтверджує згадану вище тезу про несумісність двох діаметрально протилежних політичних структур. Царизм не міг запозичити нічого з арсеналу політичної надбудови Української держави. У своїх відносинах з гетьманатом він став на шлях більш простий і дійовий – шлях інкорпорації України до складу Російської держави.

Конфронтаційні настрої з обох боків з'явилися відразу ж після січня 1654 р. і були пов'язані з спробами Москви втручатися у внутрішні справи України, зміною зовнішньополітичних орієнтирів і т.п. Однак поки у фокусі цих подій знаходилася сильна особистість Богдана Хмельницького, царський уряд змушений був рахуватися як з настроями самого гетьмана, так і з політичними реаліями того часу. Ситуація змінилася після смерті Хмельницького /1657 р./ По-суті, це був рубіж, після якого почався відлік часу іншого порядку, тобто поступового, але неухильного обмеження автономних прав України і заміни політичних структур з самобутніми етнічними рисами на загальнодержавні, загальноімперські. Це був далеко не прямолінійний і неоднозначний процес. Тут прослідковуються певні відступи, відчувалися відлиги, мали місце уступки. Проте тенденція визначилася досить чітко і виразно. Як відомо, при виборах кожного нового гетьмана укладалися особливі договірні статті. Їх аналіз дає можливість зробити ряд цікавих висновків. По-перше, в управлінні Гетьманщиною збільшується питома вага царських воєвод. По-друге, поступово обмежуються господарські прерогативи гетьманської влади. По-третє, незабаром було остаточно втрачено право зовнішніх зносин гетьманів з іноземними державами. І все ж це був далеко неоднозначний процес. В залежності від політичної кон'юнктури російські царі інколи відступали від загальнодержавної лінії і йшли на уступки українській старшині.

Процес інкорпорації України до складу Росії особливо посилювався в часи правління Петра I і в наступний період. Мова вже йшла не про часткові і обмежені акції, а про широко-масштабний наступ на особливості політичних структур України. Обмежуються функції гетьмана, а з часом цей інститут знищується зовсім /1764 р./. На відміну від попереднього часу, коли нововведення, як правило, стосувалися тільки верхівки політичної піраміди влади, починаючи з 50-х рр. ХУШ ст., вони почали торкатися вже її нижчих ланок. Зокрема, поступово царський уряд перейшов до призначення козацької старшини на адміністративні посади всіх рангів. Найзначнішими політичними акціями,

проведеними царським урядом на Україні, були ліквідація в 1765 р. козацького адміністративного устрою на Слобідській Україні, знищення в 1775 р. Запорозької Січі, заміна в 1781-1783 рр. полкового адміністративного поділу на Лівобережній Україні на загальнодержавний, а також ліквідація системи судових органів, які існували ще з часу Визвольної війни. Таким чином, до кінця ХІІІ ст. самотні риси української державності були практично втрачені. Показово, що це відбулося не в результаті соціального вибуху чи раптових політичних потрясінь, а було результатом досить тривалого еволюційного шляху /близько 130 років/, який пройшли Україна і Росія в складі однієї держави. Нам би не хотілося робити яких-небудь категоричних висновків, чи ставити ще більш некоректне питання про те, що було б, якщо б... Така історична реальність, і ми її намагались об'єктивно змалювати.

Питання друге - економічне. Відзначимо, що навряд чи доцільно жорстко пов'язувати політичний наступ царської Росії з наступом економічним. Те, що ми називасмо економічним детермінізмом на прикладі України, таким не було. У даному випадку політична інкорпорація України до складу Росії набагато випередила вростання господарських структур Української держави в Російську. Для прикладу наведемо той факт, що Україна до 1753 р. була відмежована від Росії митними бар'єрами, що, безумовно, впливало на торгово-господарські контакти між ними. Практично до кінця ХІІІ ст. московський уряд не втручався в економічні справи, які повністю знаходилися в руках гетьманів і старшини всіх рангів. На перших порах вони ж регламентували збирання податків, фінансову діяльність і т.п. Головними і визначальними в структурі земельних відносин протягом тривалого часу залишались різноманітні форми козацького землеволодіння.

Входження України до складу Росії спричинило якісні зміни й іншого характеру. В ході війни у значній мірі були втрачені традиційні торговельні шляхи і ринки збуту товарів західного напрямку і протягом певного часу відбувалася їх переорієнтація

на Росію. Безумовно, це був досить важкий і болісний процес, який не міг не позначитися на загальному стані економіки України. Проте, нам не хотілося б однозначно оцінювати цей аспект питання. Поряд з труднощами, пов'язаними з інтеграцією українських земель до господарських структур Росії, небажанням російського абсолютизму враховувати об'єктивні реалії та інтереси України, спостерігався і ряд позитивних моментів. Україна поступово почала втягуватися до всеросійського ринку, який формувався, з його практично необмеженими можливостями. Це, безумовно, значною мірою стимулювало ріст товарного характеру різноманітних галузей народного господарства українських земель і обумовлювало їх структурні зміни. Посилилися також виробничі українсько-російські контакти, обмін сільськогосподарським досвідом між представниками різноманітних етносів.

В оцінці данного аспекту питання необхідно враховувати регіональні особливості українських земель. Безперечно, інтеграційні процеси більш інтенсивно проходили на Слобідській Україні, найбільш тісно пов'язаній з Росією, менш - на Лівобережній і слабшали в західному напрямі.

Ще одна проблема, яку я хотів би підняти в своїй доповіді. На перший погляд може видатись, що я відхиляюсь від декларованої у назві теми. Але це тільки на перший погляд. Мова йде про реставрацію феодально-кріпосницьких відносин на Україні після Визвольної війни. Відомо, що "козацька шабля" знищила велике феодальне землеволодіння, відробіткову ренту, конститувала у привілейованому козацькому стані сотні тисяч закріпачених селян. Але пройшло лише декілька років і з'явилися симптоми, а потім почали набирати сили феодальні відносини, які, здавалося, відійшли у минуле - формується велике феодальне старшинське землеволодіння, панщина і на початок ХУІІІ ст. утверджуються кріпосницькі тенденції /щоправда, Катерина ІІ лише у 1783 р. офіційно узаконила існування на Лівобережній Україні кріпосного права/. Ряд дослідників, розглядаючи цей зріз проблеми, пояснює факт реставрації феодально-кріпосницьких

відносин виключно зовнішніми факторами, тобто впливом на ці процеси господарського механізму Росії. Вважаю, що зерно істини в даному твердженні є. Дійсно, потрапивши в орбіту дії законів кріпосницької системи, економічне життя України рано чи пізно повинно було відчутися на собі їх вплив. Але у тому то й справа, що цей вплив виразно почав відчуватися тільки на середину ХУІІІ ст. Велике ж феодальне землеволодіння формується значно раніше – у перші післявоєнні десятиріччя, на кінець ХУІІІ ст. з'являються кріпосницькі тенденції, в 1701 р. узаконюється дводенна панщина. Кажучи іншими словами, очевидно, у вирішенні питання про реставрацію феодально-кріпосницьких відносин не потрібно віддавати пріоритет факторам зовнішнім перед факторами внутрішніми. Тільки при врахуванні всієї сукупності причин і обставин можливе вияснення характеру і динаміки процесів реставрації попередніх форм господарювання і одночасно появи паростків капіталістичного укладу в економіці України.

Питання третє – культурні процеси. Воно не менш важливе, ніж попередніх два. Перш за все висловлю одне загальне зауваження. Протягом тривалого часу Україна залишилась тим резервуаром, де збирались, синтезувались, засвоювались і переломлювались через місцеві умови, розосереджувались по інших східнослов'янських землях культурні і суспільно-політичні ідеї Західної Європи /згадаймо хоч би розповсюдження ідей гуманізму, реформації і контрреформації/. Одночасно, перебуваючи в орбіті дії загальних закономірностей духовного життя західноєвропейських країн, Україна, по суті, являлась оплотом європейської культури на сході. Тут діяла школа вищого типу в Острозі, пізніше з'явився знаменитий Київський колегіум /з 1701 р. академія/, який вніс помітний вклад у розвиток науки, культури і освіти всіх східнослов'янських народів. Справді, парадокс історії – жорстоке соціальне й національно-релігійне гноблення з боку іноземних феодалів і такий помітний сплеск духовного життя на українських землях !

У другій половині ХУП-ХУШ ст., тобто після входження України до складу Росії, інтеграційні процеси /якщо це можна назвати інтеграцією/ в цій сфері проявилися досить однозначно: під впливом централізаторської політики царизму російська мова проникає на сторінки державної документації, в українські школи і духовні заклади. Після того, як українська православна церква втратила свою автономію /1685-1687 рр./, богослужіння також все частіше велось російською мовою. Чи не це було провісником дискримінаційних указів ХІХ ст., які забороняли вживання української мови на сторінках художніх творів, наукової літератури, у театрі ?

Паралельно проходив інший, не менш симптоматичний процес - з України почався масовий відтік інтелектуальних сил у Росію. Без перебільшення можна стверджувати, що місцем прикладення їх творчої думки, потенціальних сил і можливостей стали практично усі сфери життя держави. Українці займають найвищі посади у державних установах і духовному відомстві, вони засновують школи, вчать і викладають в університетах, Академії наук, інших вищих навчальних закладах. Російська культура перетворюється у культуру великої нації. Її потенціал уже незрівняно вище, вона вже корегує культурні процеси на Україні. З іншого боку, міжнародні контакти діячів української культури були суттєво обмежені, якщо не зведені практично нанівець. Такі головні риси схеми, яка відображає інтеграцію української і російської культури в другій половині ХУП-ХУШ ст.

Завершуючи свою доповідь, я знову ставлю далеко не риторичне питання - чи висчерпується цими спостереженнями вся гама українсько-російських контактів, чи є наші висновки істинною в останній інстанції ? Відповідь однозначна - звичайно ж, ні. Автор і не претендував на це. Він намагався звернути увагу на необхідність перегляду вченими багатьох і багатьох, здавалося б, вирішених проблем, необхідність пошуку нових фактів, подальшого творчого співробітництва істориків різних шкіл і напрямів.

ЦЕРКВА І ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ /ДРУГА ПОЛОВИНА XIII-XIV СТ./

У другій половині XIII-XIV ст. політична структура на сході Європи зазнавала суттєвих динамічних змін. На той час завершилось формування відносно єдиної Литовської феодальної держави. Пронісшись з краю в край над давньоруськими землями руйнівні хвилі монголо-татарського налестя зрештою відкотилися на схід, де після 1242 р. була створена могутня держава монгольських ханів - Золота Орда з столицею Сарай-Бату у пониззі Волги.

Вторгнення на Русь орд Батия підірвало виробничі сили країни, викликавши її економічне ослаблення. Встановлюючи тут своє панування монгольські хани намагалися посварити руських князів, зіткнути їх між собою, щоб нікому з них не дати посилитись. Все це виснажувало країну, призводило до консервації феодальної роздробленості, перешкоджаючи політичному об'єднанню окремих земель.¹ Внаслідок цього все виразніше визначалась відмінність їх подальшого історичного розвитку. У північно-східній частині раніше відносно єдиної Київської держави зростало, наповнюючись якісно новим змістом самостійне утворення, відоме під назвою спочатку Владимиро-Суздальського, а пізніше -Московського князівства. На території Південно-Західної Русі оформилася Галицько-Волинська держава. Це державне утворення стало своєрідною сполучною ланкою, що зв'язувала процеси формування української феодальної державності у неприривний історичний поступ.

Яку ж роль відіграла православна церква та її вище духівництво у розвитку державотворчої структури на сході Європи в другій половині XIII-XIV ст.?

Церковна організація, що склалася впродовж кількох століть на давньоруських землях віддавна розглядалася константинопольським патріархатом як непорушна цілісність. Вона була

¹ Черепнин Л.В. Монголо-татари на Русі /XIII век//Татаро-монголы в Азии и Европе. - М.1977. -С.206.

непідвладна політичним бурям, бо підтримуючи певні феодальні коаліції у центрі і на місцях церковні ієрархи об'єктивно урівноважували боротьбу відцентрових і доцентрових сил у країні. Невипадково, наприклад, не увінчалась успіхом спроба влаштувати у Владимирі -на-Клязьмі автокефальну митрополію, здійснена у 60-х рр. XII ст. владими́ро-суздальським князем Андрієм Боголюбським. Київські митрополити виступали послідовними прихильниками єдності церковної організації "всея Русі" не тільки в період існування відносно єдиної Давньоруської держави, але й після її упадку в 40-х рр. XIII ст. Симптоматично, що слова "всея Русі" в титулатурі київських митрополитів з'являються саме за феодальної роздробленості, в умовах децентралізації країни, посилення економічної і політичної могутності окремих князівств.¹ Тим самим, підкреслювалась єдність митрополії, на території якої дедалі виразніше вимальовувалися контури нових державних утворень.

Необхідно зазначити, що по Батисвії навалі церква опинилася у більш вигідному становищі ніж світські феодалі. Користуючись заступництвом з боку золотоординських ханів, отримуваними від них пільгами та привілеями вона безперешкодно провадила свою конфесійну діяльність, виступаючи в очах народу символом його єдності, справжньою спадкоємицею духовних цінностей, оборонцем і носієм патріотичних традицій. Церква перетворюється на впливову політичну та ідеологічну силу, до якої став горнутися народ. В другій половині XIII ст. спостерігається піднесення популярності християнського віровчення та його поширення у найвіддаленіших областях країни. Все це відкривало можливість зміцнення єдності церковної організації, матеріального добробуту та активізації всієї своєї діяльності.

Як і раніше, Київ залишався загальноруським церковним центром. Тут резидував митрополит, який здійснював управління над 19 єпископіями. Ставленники на останні висвячувались

¹ За спостереженнями українського історика з діаспори Володими́ра Коси́жа, титул "митрополит Київський і всея Русі" на сторінках давньоруських літописів фіксується вперше у Лаврентівському літописному зведенні під 1230 р. Див.: Коси́ж Володимир, Міжнародні взаємини України-Руси від IX до XIV ст. // Двілєйний збірник праць наукового конгресу у 1000-ліття хрищення Русі-України. - Мюнхен, 1938/1939. - С. 53.

до самого кінця XIII ст. у кафедральному храмі св.Софії. 1284 р. з ініціативи митрополита Максима у Києві був скликаний церковний собор, на який "позвани бывша епископи вси Русския".¹ Тільки наприкінці XIII ст. митрополича кафедра була перенесена з Києва до Владимира. Тоді, як показав у своїй монографії Ф.М.Шабульдо, землі Південно-Західної Русі були втягнуті в міжусобну феодалну війну, що розгорілася в Орді між темником Ногаєм і ханом Токтою.² Внаслідок цієї боротьби Середнє Подніпров'є було піддано ханськими військами спустошенню і розоренню. Відтак, за свідченням літописця, вміщеним ним під 1300 р., "митрополит Максим не терпя татарского насилья, оставя митрополью и збежа ис Киева и весь Киев разбежался, а митрополит иде ко Брянску и оттоле иде в Суждальскую землю и со всем своим житьем"³. Щоправда, рішення патріаршого собору про перенесення митрополичої кафедри з Києва до Владимира було офіційно прийнято тільки у 1354 р.

Проте, в офіційному діловодстві константинопольського патріархату Київ продовжував виступати у значенні головного церковного центру Русі, а митрополити носили титул "київського". Але насправді Київ тільки декларувався "собственным престолом и первым седалищем архирейским". Як відомо, у 20-х рр. XIV ст. Києвом заволодів Гедимін. Пізніше, православні єпархії Київської землі знаходились під владою великого князя Ольгерда /1341-1377 рр./. Отже, з початку XIV ст. митрополити "київські і всея Русі" ставть зверниками церкви по суті тільки Північно-Східної Русі. Цей титул вони носили аж до 1561р.

Натомість на землях Південно-Західної Русі відкривається особна митрополія з центром у Галичі. Піднесення галицької єпископії у ранг митрополії було важливим, хай і короткочасним, успіхом зовнішньополітичної діяльності князя Юрія I Львовича, внука Данила Галицького /1301-1308 рр./. Новостворена галицька митрополія невдовзі втратила свого зверхника. Як свідчать джерела, вже 1305 р. Юрій змушений був направити на посвячення свого

¹Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновской летописью // ПСРЛ. -Т. IО. -С. 167

²Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Русі в составе Великого княжества Литовского. -К., 1987. -С. 16.

ЗПРЛ. -Т. I. - Ствп. 485; ПСРЛ. - Т. IО. -С. 172.

нового ставленника - ігумена Петра. Але в Константинополі патріарх висвятив його митрополитом "Києву и всей Руси",¹ тобто на кафедру до Володимира. Відновлення ж галицької митрополії сталося тільки десь близько 1315 р.² З 1317 р. відома і литовська митрополія з центром у м.Новоградку. Перший литовський митрополит Феофіл від того часу згадується ще двічі в актах константинопольської патріархії, відповідно у 1327 і 1329 р.³ До складу литовської митрополії у другій чверті XIV ст. входила туровська і полоцька єпископії. Виникнення трьох осібних митрополичих осередків у межах раніше єдиної церковної спільності було закономірним наслідком формування трьох якісно нових державних утворень на сході тогочасної Європи.

Говорячи про церковно-політичне протиставлення, що складалося між землями Південно-Західної і Північно-Східної Русі не можна оминати увагою і появу в актах константинопольської патріархії таких термінів, як "Мала Русь". Вперше вони з'являються у хрисовулі імператора Іоана Кантакузіна про призначення галицької митрополії до київської під 1347 р. Ці терміни штучного, радше кабінетного походження. Вони були позбавлені етнографічного або національного змісту і не відображають значимості, чи, як прийнято думати, бодай розмірів двох державно-політичних утворень, що формувалися на північно-східних і південно-західних землях відносно єдиної раніше Київської держави. На наш погляд, поширення поняття "Мала Русь" на землі Південно-Західної Русі зумовлювалося уявленням греків про цю область як основну /корінну/ територію Русі. Подібно до того, як "Мала Греція" означала метрополію, а "Велика Греція" - її колонії/

Спроба встановлення такого церковно-адміністративного поділу, який би відповідав кордонам трьох державних утворень, що реально оформилися в межах раніше єдиної руської митропо-

¹ ПСР Л. - Т. ІО. - С. 176.

² Соколов Пл. Русский архирей из Византии и право его назначения до начала XIV века. - К., 1913. - С. 216; Голубинский Е. История русской церкви. - Т. 2, первая пол. тома. М., 1900. - С. 97.

³ Павлов А. С. О начале галицкой и литовской митрополии и о первых тамошних митрополитах по византийским документальным источникам XIV века. - М., 1894. - С. 30.

лії зустріла рішучу протидію з боку Візантії. Константинопольський патріарх незмінно виступав за збереження єдиної церковної організації Русі та єдиної світської влади: "не на добро и не на пользу им будет, если и церковная область распадется на многия части, что, напротив, единый для всех митрополит будет как бы связью, соединяющую их с ним и между собою, установили там одну власть духовную, за невозможностью привести к единству власть мирскую".¹ Ідейному обґрунтуванню такої політики служила так звана кідемоніальна теорія "опікування всіма", яка визнавала зверхність тільки візантійського імператора та патріарха над усіма іншими владами, що теоретично виключало можливість існування незалежних від неї держав.²

Виступаючи прихильниками збереження єдиної церковної організації на Русі, константинопольський патріарх послідовно підтримував об'єднаним політику московського князя. Характерною у цьому відношенні була і діяльність його ставлеників - митрополитів Петра /1308-1326/, Феогноста /1328-1358/, та Олексія /1354-1378/. "Промосковська" орієнтація Візантії обумовлювалась значною мірою тим, що московські князі та ієрархи, на відміну від правителів Галицько-Волинської держави і Великого князівства Литовського, виявилися більш сприйнятливими до ідеї політичного пріоритету візантійського імператора і керівної ролі патріарха в управлінні єдиною руською церквою.³ Духовенство Північно-Східної Русі прийняло і ідеї ісихазму візантійської церкви, її інші традиції. Невипадково константинопольський патріарх Філофей, звертаючись до московського князя Дмитра Івановича, вирізняв підданих його князівства з-поміж інших православних народів: "По долгу, лежащему на мне, как общем отце, свыше от Бога поставленном для всех повсюду находящихся христиан, я всегда пекусь, подвизаюсь и молю Бога о их спасении, но в особенности делаю это по отношению к вам, к находящемуся там святому народу /підкреслено нами - Авт./ Христову, зная, какой они имеют страх к Богу, любовь и веру.

¹ Памятники древнерусского канонического права XI-XV вв. Ч. I.: Русская историческая библиотека, 2-е изд. - Спб., 1908 /Далі - РИБ/. Т. 6., Прил. № 33. - Ствп. 196.

² Соколов Пл. Русский архирей из Византии и право его назначения до начала XIV века. - С. 9.

³ Мейендорф И. Ф. О византийском исихазме и его роли в культурном и историческом развитии Восточной Европы в XIV в. // ТОДРЛ - 1974. - Т. XXIX. - С. 303-304.

Да, я молюсь о вас и люблю вас всех предпочтительно пред другими".¹ Все це об'єктивно сприяло перетворенню Північно-Східної Русі на спадкоємицю візантійської православної спадщини.

Таким чином, православна церква і її вище керівництво об'єктивно гальмували процеси формування національної державності у народів православної конфесії /зокрема, української/ на сході Європи.

Головко О.Б. /м.Київ/

КИЇВСЬКА РУСЬ І УКРАЇНСЬКА СЕРЕДНЬОВІЧНА ДЕРЖАВНІСТЬ

Розгляд декларованої проблеми, ще донедавна вбачався досить проблематичним, оскільки головною установленою ідеєю не тільки синтетичних праць з української історії, а відповідних положень офіційних ідеологічних установ фактично заперечувався генетичний зв'язок багатьох явищ розвитку Київської Русі у подальшій еволюції середньовічної України. На сьогодні конкретні дослідження з історії Східної Європи XIV-XV ст. дають підстави для визнання безперервності державно-політичного розвитку не тільки північноруських, а й південноруських князівств у так званій післямонгольській час. Правда, слід відзначити, що розвиток останніх йшов у напрямі поступового згорання їх державницької активності. Державні утворення Південної Русі /України/ поступово втрачають ознаки суб'єкта державницької еволюції, перетворюються на васальні організми з обмеженням суверенітетом, а згодом на обмежені на рівні місцевого самоврядування адміністративні одиниці сусідніх держав: Великого князівства Литовського, Королівств Польщі, Угорщини тощо. Однак навіть після утворення об'єднаної польсько-литовської держави-Речі Посполитої -східнослов'янські князі, які були володарями у східних провінціях цієї держави, зберігали значні прерогативи державного управління. Тут виникає закономірне питання, від якого залежить вирішення проблеми існування елементів державності на Україні у другій половині XVI ст.

Наскільки цих володарів і систему управління їх володіннями можна розглядати як носіїв саме української, а не польської або литовської державності? Вирішення цього питання можливе у напрямку аналізу етнополітичної свідомості представників цих політичних структур. Такий підхід дозволяє припустити, що православні князі Речі Посполитої уособлювали у своїй особі елементи саме української державності. Процес їх колонізації на початку ХУП ст. звів процес розвитку української державності цього типу нанівець.

Апогеем розвитку української середньовічної державності у сучасній літературі вважається період існування так званого Гетьманату, тобто структури володарвання частиною українських земель, що виникла в результаті Визвольної війни середини ХУП ст. і яка в обмеженому у плані суверенітету вигляді проіснувала майже до кінця ХУШ ст. Аналізуючи особливості цієї державності, необхідно визнати її відмінність від традиційних монархічних держав доби середньовіччя, а саме перш за все звернути увагу, що Гетьманат виник як результат визвольного руху і його аналогами/ може не в такій яскравій формі/ були політичні структури, які створювалися в західно- і центральноєвропейських країнах під час соціальних вибухів /наприклад, адміністрація таборитів у Чехії/. У зв'язку з цим, відзначимо, що з позицій християнських ідеологічних уявлень, які існували на той час, подібні державні структури мали дуже серйозну ваду, а саме в них не було законної з позиції церкви влади, освяченої релігійними канонами. На Україні носієм такої влади могли бути князі – нащадки Рюриковичів, проте колонізація унеможливила можливості виникнення законної легітимної династії на Україні.

Саме питання легітимності могло об'єднати українське населення у питанні створення єдиної Української держави, проте відсутність її призвела до пошуків українським пануючим класом патронів серед іноземних володарів-суверенів, що кінцево-кінцем і призвело до зникнення усяких елементів української державності наприкінці ХУШ ст. Про важливість легітимності у державному розвитку свідчать приклади найбільш передових

у ХУІ ст. Англії та Нідерландах, де республіканські структури не витримали випробування часом і у порівняно короткий час після завершення революційних вибухів було відновлено монархічний устрій.

У політичному плані Гетьманат, на наш погляд, бере безпосередні витoki не у політичних структурах, які розвивалися на території України з колишніх давньоруських князівств /хоча їх певний вплив на цей процес не можна відкидати/, а в історичному розвитку населення, що знаходилося поза державним впливом Русі, або поза зоною "класичного" державного устрою цієї держави /під останніми ми розумієм, наприклад, мешканців Пониззя, Болохівську землю, міста-факторії по Дніпру тощо/. Таким чином, постає питання про ретроспективний розгляд історії степового населення часів Київської Русі, а пізніше козацького /степового/ населення України з ХІУ-ХУ до середини ХУІ ст.

Як відомо, історія слов'янського населення степів доби Київської Русі вивчена ще недостатньо, але вже зараз можна зробити деякі спостереження. Перш за все для з'ясування історичних коренів козацтва, треба йти не шляхом пошуків носіїв назви "козак" з найдавніших часів, що неминуче приведе до відновлення помилкової концепції про азійське походження козацтва, а досліджувати на території України об'єднання людей, котрі за характером господарювання та суспільно-політичного існування були близькими до майбутнього козацтва.

Ще М.С.Грушевський вбачав у цих попередниках бродників, берладників, "вигонців галицьких", про яких згадують літописи. На наш погляд, для з'ясування цієї проблеми слід розглядати історію усього слов'янського населення причорноморських степів, а саме мешканців торгових факторій, прикордонних фортець, напівзалежних від Русі територій та земель, про які вище вже згадувалось. З літописів відомо, що популярний на Русі термін "Герладь" означав вільну територію, де не було класичної державної структури. Однак відсутність князівської влади на території Подунав'я, де, наприклад, мешкало досить

значне за чисельністю слов'янське населення, не означало наявності тут якогось архаїчного, позаполітичного суспільства. Розвиток тут міст, організація місцевим населенням воєнних походів / де інколи брали участь навіть декілька десятків тисяч людей / дають підстави гадати, що тут були певні елементи політико-державного устрою. Відзначимо також, що представники бродницького населення не тільки відіграли велику роль у відродженні Болгарської держави, а й увійшли у її адміністративні структури. Вірогідно, що в самому середовищі цього населення існувало і певне соціально-майнове розшарування. На цей висновок наводить історія Олешня і особливо Тмутаракані / в останньому навіть була князівська влада /.

Ведовж великих українських рік існували численні торгові факторії з бродницьким населенням. Це було значною мірою пов'язано з життям південноруських князівств, проте і навпаки: розвиток останніх залежав від нормального функціонування торгових водних артерій, що знаходились у значній мірі в руках бродників. Тому на вказані факторії поширювався вплив державницьких установ Південної Русі, тобто вони були об'єктами державницьких впливів. Одночасно важко погодитись з думкою про те, що ці поселення бродників входили до складу давньоруської території. Паралельно відзначимо, що аналогічний взаємозв'язок існував пізніше, коли козацтво знаходилося під певним впливом державних утворень Східної Європи.

В контексті розгляду нашої теми перспективним є дослідження питання про політичні ідеї Київської Русі у ретроспекції подальшого ідеологічного життя України. І тут зразу ж слід нагадати ту важливу обставину, що в українській історіографії ХVI-ХVIII ст. Київська Русь розглядалася як першопочаток політичного розвитку українського народу. Саме у киеворуський час на Україні виникають важливі в ретроспективному плані політичні теорії.

Перш за все відзначимо, що дуже рано у IX-X ст. спостерігається творче сприймання, а згодом розвиток на власному ґрунті візантійських політичних доктрин, у яких головне місце

займала теза про ромейське співтовариство держав, концепція ідеального християнського володаря-монарха, і прославлення його влади, ідея центра християнського світу - "града Божого" та доктрина симфонії світської та духовної влади. В подальшому, як відомо, ці ідеї візантинізму були покладені в підґрунтя ідеології російського самодержавства та абсолютизму.

Апогеєм розвитку цих постулатів стали періоди правління Василя III та Івана IV, а пізніше в нових умовах - Петра I. Порівняння російських ідей "третього Риму" з політичними уявленнями Русі свідчить, що остання не сприймала себе як нащадок "Ромейської" /Візантійської/ імперії, а, навпаки, її ідеологи протиставляли свою державність візантійській. Однією з ознак цього протистояння були пошуки давньоруськими книжниками зв'язку Русі з давньою Римською державою, Ієрусалимом тощо. Яскравим прикладом розвитку таких пошуків на західноруських землях більш пізнього періоду є хроніка М.Стрийковського, в якій чимало місця приділяється "встановленню" коренів спорідненості литовських та інших східноєвропейських монархів з видатними постатями стародавнього світу.

Починаючи з межі XII-XIII ст., на Русі спостерігається зародження нових напрямів політичної думки. Зокрема, треба сказати про спробу князя Романа Мстиславича реформувати державний устрій ідеальної для періода феодальної роздробленості держави. Головна ідея Романа полягала у тому, щоб київських князів, як верховних суверенів Русі, обирали найбільш могутні суздальський, чернігівський, галицький, смоленський, полоцький та рязанський князі. Створення такої системи повинно було сприяти припиненню усобиць, зміцнити владу монарха і міжнародне становище Русі. Якщо будуть знайдені достатні аргументи на користь достовірності інформації про цей проект, вміщений у праці В.Н.Татищева, то це дасть можливість провести аналогію з іншими християнськими країнами. Так, близька ідея знайшла пізніше реалізацію у практиці державного будівництва Германської імперії, де імператора обирали найбільш могутні князі /курфюрсти/, а згодом у Речі Посполитій, де

король обирався магнатами з представників легітимних династій європейських християнських держав.

Найбільш важливою для ретроспективного розгляду історії Русі і України є аналіз поширення у Південно-Східній Європі ідеї боротьби християн з невірними. Важливим моментом її популярності була потреба у прославленні культу рицарів – борців за християнську віру, за визволення святих місць. Ідея хрестових походів стала особливо актуальною з середини XIII ст., коли Русь почала боротьбу з навалом монголів. Гасла боротьби з язичництвом, з "поганими" сприяли зміцненню позицій православної церкви. Пізніше в умовах жорсткої конфронтації з кримськими та турецькими агресорами концепція боротьби з невірними мала значний вплив на формування ідеології козацтва.

Вже в XII ст. маємо факти появи перших "законних" рицарів на Русі, коли в 40-х роках XII ст. польський князь Болеслав опоясував місцевих синів боярських рицарськими поясами. Цікаво, що рицарські пояси стають атрибутом побуту половецьких ханів XIII ст., серед яких чимало було християн. Пізніше, як відомо, запорожці також вважали себе рицарями, проте тема про можливі аналогії козацтва з представниками західних духовно-рицарських орденів заслуговує на додаткове спеціальне дослідження.

Отже, наші спостереження дають змогу зробити такі висновки.

1. В генетичному плані державність Київської Русі мала продовження в політичному розвитку південноруських /українських/ князівств XIV–XV ст., а в більш обмеженому плані в адміністративних структурах XVI–XVII ст.

2. Києворуська державність практично не мала продовження у політичній структурах козацького типу. Останні беруть корені в давньоруських бродницьких, берладницьких спільнотах. Ці об'єднання не можна розглядати як суб'єкт розвинутої державності, проте є підстави визнати у них елементи державно-політичного розвитку.

3. Важливою проблемою молодого державності України, що виникла в процесі еволюції козацтва, була відсутність в

умовах середньовічних християнських уявлень власної легітимної монархічної династії, здатної об'єднати українське середньовічне суспільство на створення власної держави.

4. Важливим моментом розвитку козацтва і його державності є ідея хрестових походів, яка розвивала відповідні давньоруські ідеї про боротьбу християн з невірними.

Русіна О.В. /м.Київ/

ТРАДИЦІЯ ДЕРЖАВНОСТІ НА КИЇВЩИНІ У XIII-XIV ст.

У питанні про українську середньовічну державність важливе місце займають проблеми континуїтету, зокрема – проблема давньоруської політичної спадщини. Щоправда, й дотепер єдиним спадкоємцем традицій давньоруської державності в Південно-Західній Русі аксіоматично вважається Галицько-Волинське князівство; при цьому ігноруються перехідні форми політичного устрою Київщини т.зв. татарської доби /40-ві рр. XIII ст. – 50-і рр. XIV ст./, що на їх основі склалася держава Володимира Ольгердовича. Втім, слід зважити хоча б на той факт, що за литовської доби кордони Київської землі практично збігалися із кордонами Київського князівства передмонгольського періоду; виняток, головню, становили інкорпоровані Києвом Середнє Посейм'я, що про нього йтиметься нижче, і територія колишньої Переяславщини, яка, однак, і до татарської навали була тісно з ним зв'язана, наближаючись за своїм статусом до однієї з київських волостей /князі, що сиділи на київському столі, практично без перешкод порядкували переяславським столом, на якому так і не ствердилась власна династія; в літературі це явище визначається як "неповна самостійність Переяславського князівства", "певна його залежність від Київської землі", "опіка київських князів" над Переяславом/.

Відомо, що занепад державного життя на Київщині безпосередньо пов'язаний із монголо-татарським налетом. Не варто доводити, що напередодні, у першій половині XIII ст., Київ відіграв роль політичного центру /за висловом Платона Карпіні,

"столиці"/ всієї Русі. Навіть визнаючи факт зміщення його політичної гегемонії в область традиції, слід враховувати специфіку мислення феодальної епохи як за самою своєю природою традиційного, орієнтованого на історичне минуле та звичаї предків. Через це, навіть втрачаючи реальне політичне значення, Київ усе ж таки продовжував побутувати як компонент політичної свідомості, що активно формував поведінкові стереотипи, - і, в першу чергу, прагнення до здобуття київського стола, на який представники всіх розгалужень роду Рюриковичів мали формально рівні права ; тож за умов політичної нестабільності 1230-х років зміни князів тут відбувалися з калейдоскопічною швидкістю.

Ситуація докорінно змінилася після Батисвої навали. Київ, що перший час з санкції завойовників перебував у руках суздальських князів, незабаром вийшов за рамки їх безпосередніх політичних інтересів; паралельно джерела не згадують про претензії на спорожнілий київський стіл з боку галицько-волинських і чернігівських князів. Це, за відсутністю власне київської та переяславської княжих династій, означало злам механізмів, що забезпечували функціонування князівської влади у Києві та Переяславі ; тож відбулося "збєзкняжіння" цих земель.

Але якщо Переяславщина, яка у 40-х рр. XIII ст. опинилася під безпосереднім контролем монголо-татар, взагалі припинила своє існування як окреме князівство, то на Київщині князівське правління було з часом відновлене: у літописах під 1331 та 1361-1362 рр. згадується князь Федір Київський /можливо, не одна, а дві різні особи/ ; першою половиною XIV ст. найчастіше датується в літературі князювання Іоанна-Володимира Іоанновича Київського та Андрія Вруцького /Овруцького/, що їх імена занесено до синодику новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря.

У сучасних дослідженнях вони фігурують як "князі з місцевих феодалів" ; та при такому абстрактному формулюванні питання про середовище, що їх висунуло, по суті, зали-

шається відкритим. Видається за очевидне, що "вакантний" київський стіл не міг бути заповнений за рахунок "ресурсів" цього регіону, тобто шляхом рекрутування князів з-поміж місцевого боярства. Така процедура була неможливою з позицій ментальності як давньоруської доби, так і пізнішого часу – досить згадати події, що відбулися у Києві після смерті князя Семена Олельковича /1470 р./ : кияни рішуче відмовилися визнати воеводою Мартина Гаштольда як людину не князівського походження і вимагали від Казимира, щоб він посадив тут Михайла Олельковича чи будь-якого іншого князя.

Очевидно, єдиним резервом, звідки могли бути почерпнуті претенденти на київський стіл, були Ольговичі, що князували на сусідній Чернігівщині. Першим такого висновку діялов М.Д.Квашнін-Самарін, аналізуючи дані Новгород-Сіверського синодику, названі ним "яскравим променем, кинутим у непроглядну темряву історії Києва після Батієва нашестя". У синодику згадані князь Іоанн Путивльський, його син Іоанн-Володимир Іоаннович Київський і /можливо, брат останнього / Андрій Вруцький із сином Василем, забитим у Путивлі. Певно, утвердившись на київському столі, путивльські князі зберегли найтісніший зв'язок із своєю "отчиною" / де, очевидно, князували молодші представники цього роду / - сліди якого фіксуються за литовської доби у вигляді адміністративної належності Путивля до Київської землі. Зокрема, за актами другої половини XV ст. відомо, що путивльська данина йшла до київського "скарбу" та київського "ключа", а путивльські намісники рекрутувалися лише з нобілітету Київської землі. Заслугують на увагу і скарги київської депутації до Сигізмунда I Старого, спричинені втратами, за договором 1503 р., Путивля, "киевского держанья, а к Путивлю было 14 волостей ваших господарских ; те волости от ваших господарских предков слуги вашей милости - князья, и паны, и земляне земли Киевской - по Году держивали, и з тых волостей ... кони ездживали и шубы теплы куньи одевали" /1523 р./ ; це повністю узгоджується із уставною грамотою Київській землі / "... волости киевские кияном держати, а иному никому" /.

В літературі слушно відзначалося, що поєднання Путивля із Київською землею "з боку географічного ... було досить штучним - безпосереднього зв'язку Путивельщина з Києвом не мала" / Ф.О.Петрунь/. Тож запропоноване пояснення цього явища видається за найвірогідніше. І хоч записи синодику не датовані, цілком очевидно, що вокняжіння путивльської династії в Києві могло відбутися тільки на зламі XIII-XIV ст. : відомо, що у другій половині XIII ст. тут ще не було князів, а у 1330-х рр. вже правив князь Федір /саме його, певно, згадано в Київському синодику серед князів цієї династії/.

Щоправда, П.Г.Клепатський, автор фундаментальної монографії про Київщину литовської доби, датував правління Іоанна-Володимира Іоанновича початком XV ст. Однак цьому суперечить подвійне ім'я князя: за спостереженнями А.Поппе, вже в XIV ст. ім'я Володимир стає християнським; що ж стосується генеалогічних конструкцій П.Г.Клепатського, який ототожнював Іоанна-Володимира із онуком Коригаїла Ольгердовича, то їх необгрунтованість ще на початку нашого століття довів А.Прохаска.

Невідомо, завдяки яким обставинам князі-путивльці опинилися у Києві. Можливо, певну роль тут відіграли феодалні міжусобиці в Орді наприкінці XIII ст., в які були втягнуті і землі Південно-Західної Русі: не випадково у 1300 р. "митрополит Максим, не терпя татарського насилья, оставя митрополью и збежа ис Киева, и весь Киев разбежался". Можливо, скориставшись ситуацією, що склалася, путивльські князі саме в цей час і утвердились у Києві.

Що стосується офіційного статусу, якого вони набули, то, з огляду на стан джерел, окреслити його практично неможливо. Правда, М.С.Грушевський розглядав князя Федора /з 1331 р./ тільки як "татарського намісника", посилаючись на присутність баскаків серед його оточення - однак це припущення піддав критиці ще П.В.Голубовський, слушно відзначивши, що "до усіх найголовніших князів і в усіх областях були приставлені ці ханські чиновники".

Гадаємо, заслуговує на особливу увагу факт існування вруцького князя Андрія: він є свідченням того, що Овруч, який у

XIII ст. практично не згадується в літописних джерелах, у наступному столітті виступає як важливий /а, можливо і другий за значенням/ адміністративний центр Київщини. Певно, це сталося внаслідок того, що із середини XIII ст. південні райони Київської землі перебували, за висловом Плана Карпіні, "під безпосередньою владою татар" ; тож закономірно, що у XIV ст. позначилось піднесення таких міст, як Овруч, Житомир та ін.

Таким чином, протягом першої половини XIV ст. на Київщині відновилося князівське правління і сформувалася власна династія. Втім, тенденції політичної еволюції Середнього Подніпров'я цього періоду неможливо обмежити тільки традицією — слід враховувати такі явища, як т.зв. автономічний рух і взаємодія князівської влади із татарськими фіскально-адміністративними структурами.

Степанков В.С./м.Кам'янець-
Подільський/

ПРОГРАМА ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА ГЕЛЬМАНА
УКРАЇНИ ПЕТРА ДОРОШЕНКА

На жаль, доводиться констатувати, що починаючи з 60-х років XX ст. цілий комплекс питань пов'язаних з утворенням Української козацької держави, шляху її історичного розвитку випав з поля зору вітчизняної медієвістики, що привело до суттєвих прогалин у знанні політичної історії українського суспільства. До них належить і діяльність на терені державного будівництва одного з найвизначніших політичних діячів П.Дорошенка. За винятком окремих зауважень й оцінок, висловлених з даного приводу у працях І.П.Крип'якевича, М.Н.Петровського, О.М.Апанович, К.І.Стецька та інших істориків, у радянській історіографії відсутні спеціальні дослідження цієї теми, внаслідок чого існує багато неясного, суперечливого й упередженого в характеристиці його державної діяльності. Тому дозволю висловити кілька власних міркувань з даної проблеми, не претендуючи при цьому на їх незаперечність.

Насамперед відзначимо, що на час проголошення П.Дорошенка гетьманом України /серпень 1665 р./ в нього вже в основному склалася система поглядів на державний устрій і характер соціально-економічних відносин, які мали бути характерними козацькій Україні. У їх становленні визначальну роль відіграло кілька факторів. В першу чергу назвемо вплив сімейних козацьких традицій, адже він народився і виріс у сім'ї патріотично настроєного спадковського козака /Його дід Михайло був відомим козацьким гетьманом/ і вірність суспільно-політичним ідеалам заможного козацтва він проніс через усе життя.

Наступним і чи не вирішальним фактором стали події Визвольної війни, активним учасником якої П.Дорошенко був і державна діяльність Б.Хмельницького, в оточенні якого постійно перебував. Саме політичний курс Б.Хмельницького, що передбачав звільнення від іноземного поневолення народу "всієї Русі" і створення незалежної національної держави в етнографічних межах України /" по тем границам, как владели благочестивые великие князи"/ відіграв провідну роль у формуванні його політичної самосвідомості. Оскільки в несприятливій міжнародній обстановці українська держава, що утворилася на території Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств, власними силами була неспроможна здобути незалежність, Б.Хмельницький пішов на початку 1655 р. на укладення Переяславського договору з Росією, щоб спільними силами розгромити Річ Посполиту, паралізувати ворожі наміри Кримського ханства і домогтися возз'єднання усіх українських земель у межах Української козацької республіки. Він передбачав визнання російським урядом за козацькою Україною, витвореного в її межах політичного устрою; існуючих правової системи, адміністративно-територіального поділу, армії, моделі соціально-економічних відносин; незалежності у проведенні внутрішньої політики. Єдиною сферою, де обмежувався суверенітет української держави, були її відносини з Річчю Посполитою та Османською імперією. Цей статус в складі Росії дає підстави висловити припущення, що вона ввійшла до її складу на принципах конфедерації під верховенством корони Романових.

Поділяючи основні положення програми державного будівництва Б.Хмельницького, П.Дорошенко не сприйняв курсу угруповання І.Виговського-Ю.Немирича, яке виражало інтереси української шляхти, прагнуло забезпечити їй панівне соціально-економічне й політичне становище в українському суспільстві, відсунувши на другий план козацтво. Адже підписаний на початку вересня 1658 р. Гадяцький договір з Польщею фактично, за розкішним фасадом назви "Великого князівства Руського", зводив нанівець автономію козацької України, позбавляв її не лише права на проведення зовнішньої, але й внутрішньої політики. Поділяємо думку І.П.Крип'якевича, що він був "тільки новим, виправленим виданням Зборівської угоди" 1649 р. і усував "все те, що нагадувало б Українську державність" /Крип'якевич І.П. Історія України. -Львів, 1990.-С.191-192/. Мало того, що умови договору унеможливлювали об'єднання під гетьманською булавою усіх етнічних українських земель, втілення їх у життя вело до корінної ломки моделі соціально-економічних відносин, що склалася в роки Визвольної війни. Тому П.Дорошенко був серед старшини, яка рішуче виступила проти цієї політики І.Виговського і домоглася восени 1659 р. зміщення його з гетьманства.

Серйозним фактором, що вплинув на розвиток політичних поглядів П.Дорошенка, була жорстока боротьба за владу старшинських угруповань кінця 50-х - першої половини 60-х років, що привела не лише до посилення втручання сусідніх держав у внутрішні справи козацької України, її страшного спустошення, обезкровлення, але й при сприянні Росії і Польщі до розподілу влітку 1663 р. по Дніпру на дві частини з своїми Гетьманськими урядами й боротьби між ними. Виразно окреслюється тенденція і до відокремлення Запорозжя, бо кошові отамани прагнули проводити самостійну політику, не рахуючись з інтересами гетьманського уряду. Як ніхто інший з українських політиків П.Дорошенко усвідомлював усю глибину цієї трагедії України і, прийшовши до влади, відразу ж розгорнув діяльність спрямовану на воз'єднання українських земель у межах однієї держави і зміцнення гетьманської влади.

Нарешті ще один фактор, силове поле якого він постійно

відчував і змушений завжди був рахуватися з ним – несприятлива для досягнення незалежності міжнародна ситуація, оскільки на українських землях зіткнулися інтереси Росії, Речі Посполитої, Турки та її васала Кримського ханства. Враховуючи це і слабкість власних сил, П.Дорошенко вирішив досягти мети, використовуючи суперечності між ними.

Прийшовши при підтримці татар у серпні 1665 р. до влади на Правобережній Україні, повільно але неухильно проводив курс на обмеження прерогатив польського уряду. Весною 1666 р. поставив перед ним вимоги, що передбачали захист православної віри, ліквідацію унії, дозвіл козакам проживати у шляхетських маєтках, відкриття шкіл у Києві та ін. Переконавшись у тому, що Польща не поспішала їх виконувати, а також відмовила надати допомогу в справі поширення його влади на Лівобережну Україну, гетьман вирішив в боротьбі за возз'єднання українських земель опертися на допомогу Криму, як це у свій час чинив Б.Хмельницький. Тому в грудні 1666 р. в бою під Браїловим на Брацлавщині розгромив польське військо С.Маховського.

Тим часом, переговори між Росією і Річчю Посполитою завершуються укладенням 20 січня 1667 р. в Андрусові договору, який передбачав встановлення на 13,5 років перемир'я, закріплення за Росією території Смоленщини, Сіверщини, Лівобережної України і на 2 роки Києва, а за Польщею – земель Білорусії та Правобережної України; Запорожжя потрапляло у спільне володіння обох держав. Отже відбувся розподіл території Української козацької республіки, який породив непереборні труднощі на шляху політичної консолідації українських земель у межах національної держави. Незважаючи на це, П.Дорошенко робить відчайдушну спробу добитися їх возз'єднання під гетьманською булавою. Дочекавшись підходу орди калги-султана Крим-Гірея, він вирішив завдати вирішального удару польській армії і встановити владу над західним регіоном України. Вперше після смерті Б.Хмельницького політична програма гетьмана передбачала включення його до складу козацької республіки. За свідченням командуючого польської армії Яна Собеського, козаки мали намір йти до Вісли. Похід розпочався в серпні, а вже в кінці вересня під Підгайцями польське військо було оточено. Однак, внаслідок короткозо-

рої політики харківського полковника І.Сірка та кошового І.Рога, які вчинили спустошливий похід на Крим, Крим-Гірей пішов на замирення з Я.Собеським. За таких обставин П.Дорошенко змушений був підписати не вигідну угоду з Польщею, що передбачала визнання підданства королю, дозвіл шляхті повертатися до своїх маєтків та ін.

У грудні 1667 р. почалися його переговори з російським посольством В.Тяпкіна, які засвідчили готовність прийняти підданство царя, але за умов, коли в українських містах не буде російських воєвод і залог; не збиратимуть податків з селян і міщан; не порушуватимуться козацькі вільності й права і гетьманом возз'єднаної козацької України стане він, П.Дорошенко. Він підкреслював також той факт, що в даному разі має бути "в соединении Украина вся", при чому, повинна бути возз'єднана з Лівобережною Україною не лише Правобережна, а вся територія у минулому Руського князівства: Перемишль, Ярослав, Львів, Галич, Володимир. Таким чином він, як і у свій час Б.Хмельницький, чітко сформував права українського уряду на спадщину Київської Русі – Україну в її етнографічних межах. Так як російський уряд відхилив ці умови, то переговори припиняються.

Велику увагу приділяв П.Дорошенко зміцненню свого впливу на Лівобережжі. Скориставшись народним повстанням проти політики Росії, він у кінці травня 1668 р. переправився на Лівобережну Україну і на початку червня, після вбивства козаками гетьмана І.Брюховецького, на козацькій раді проголошується гетьманом козацької України. Здавалося, що П.Дорошенко був близький до реалізації своєї програми. Але надійшли тривожні вісті з Брацлавщини про ворожі дії польських підрозділів і в липні повертається на Правобережжя. У цей же час кримський хан, невдоволений його успішними діями, інспірував виступ проти нього нового претендента на булаву запорозького писаря П.Суховія. У вересні перейшла у наступ російська армія і наказаний гетьман Лівобережної України Д.Многогрішний разом з частиною старшини переходить на бік Росії, уряд якої пішов на обрання в грудні 1668 р. Д.Многогрішного гетьманом. Знову спалахує міжусобна боротьба.

У такій складній політичній ситуації П.Дорошенко після довгих вагань вирішив прийняти протекторат Порти, щоб у такий спосіб нейтралізувати ворожі дії Криму й отримати допомогу у боротьбі з Річчю Посполитою і Росією за возз'єднання українських земель. Аналіз змісту умов, поставлених перед турецьким урядом, засвідчує, що гетьман прагнув об'єднати усі українські землі в межах єдиної держави - від р.Вісли, Перемишля, Самбору до Севська і Путивля. Далі : гетьман мав обиратися довічно ; церква отримувала автономію, перебуваючи під верховенством царгородського патріарха ; населення України звільнялося від сплати податків і данини ; турки й татари, перебуваючи на Україні, не мали права будувати мечетей, брати ясир, руйнувати міста й села ; султан і хан не повинні були без відома гетьмана укладати договори з Росією і Польщею; кримські татари, які перебували на допомогу, мали підлягати владі гетьмана тощо. В конкретно - історичній обстановці того часу реалізація даної програми мала б для України прогресивне значення. На жаль, нам не вдалося з'ясувати, що прийняв, а що відхилив турецький уряд. Припускаємо, що не всі ці умови були прийняті, бо як промовляють окремі джерела, скликана в березні 1669 р. представницька рада висловилася за прийняття турецького протекторату, але не поспішала присягнути на вірність султану.

Не виключаємо, що навіть за таких обставин П.Дорошенко не відкидав можливості порозуміння на певних умовах з урядами Росії чи Польщі. Так, весною 1670 р. вів переговори з польським урядом, під час яких домагався розширення території козацької України за рахунок частини Подільського воєводства, Волині і Полісся /кордон мав проходити по р.Горинь/ ; знищення унії і підтвердження прав православної віри; збереження за козаками усіх прав у т.ч. проживання у шляхетських маєтках; заборони польському війську перебувати на Україні; відкриття академій, шкіл, друкарень тощо. У листі до уманського полковника М.Ханенка король М.Вишневецький нарікав на П.Дорошенка, бо " не бажає, щоб польські дворяни повернулися до своїх спадкових маєтків, а бажає, щоб Україна була незалежною під його верховним управлінням /підкреслено нами. -Авт./"Польський уряд відмовився їх задовольнити і на противагу П.Дорошенку

почав підтримувати свого претендента на гетьманську булаву М.Ханенка.

У внутрішній політиці він прагнув добитися пожиттєвої влади гетьмана, шанував прерогативи старшинської ради, створив наймане військо /полки серденят/, велику увагу приділяв організації фінансової справи, сприяв колонізації південних районів Правобережжя, послідовно захищав інтереси козацького стану, підтримував православне духовенство, не заперечував проти існування шляхетського землеволодіння.

Хід воєнних дій Порти з Річчю Посполитою у 1672 р. і укладення у жовтні Бучацького договору засвідчили, що турецький уряд не має наміру домагатися створення Української держави в етнографічних межах України. Згідно умов договору П.Дорошенко отримував Україну лише "в старих кордонах", хоча українське посольство просило великого візиря встановити кордон по р.Горинь. Розчарований політикою Порти, гетьман у 1673 р. веде інтенсивні переговори з Росією. Він заявляв про свою готовність прийняти російське підданство, але за таких умов: на Україні має бути не два, а один гетьман; збереження усіх козацьких вільностей, на яких цар повинен присягнути; встановити кордон між Польщею і Україною; надіслати на допомогу Україні для боротьби з турками сильну армію і дозволити створення 40 тис. армії найманих козаків тощо. Росія їх відхилила і на початку 1674 р. її війська розпочали наступ на Правобережну Україну. Ці дії викликали гостру реакцію з боку Порти і, як передбачав і застерігав П.Дорошенко, влітку турецько-татарська армія на чолі з султаном вторгнулася на Брацлавщину. Російська армія і полки лівобережного гетьмана поспішно відступили за Дніпро, залишивши населення Правобережжя на поталу ворогу. П.Дорошенко виявився безсилим запобігти страшному спустошенню Правобережжя. Скориставшись різким послабленням козацької України, восени 1674 р. у наступ перейшла польська армія. Опинившись у вкрай важкому становищі, П.Дорошенко продовжував боротися за збереження автономії України. Так, під час переговорів з польським королем добирався відновлення умов Гадяцького договору і наполягав, щоб Польща і Порта визнали права України. Польський уряд відхилив

Його вимоги. В кінці 1675 р. при підтримці Запорозжя П.Дорошен-ко робить останню спробу об'єднати українські землі. Він намагався організувати проведення весною 1676 р. козацької ради для вибору єдиного гетьмана, але лівобережний гетьман І.Самойлович та його прихильники зірвали цей намір. У вересні 1676 р., коли під Чигирином з'явилось російське військо, П.Дорошенко, уникаючи нічим невиправданого кровопролиття, здав місто і склав гетьманські повноваження.

Політична діяльність П.Дорошенка дає підстави стверджувати, що він був одним з найвизначніших державних діячів України, її великим патріотом, невтомним борцем за незалежність і територіальну цілісність національної держави. І його трагедія, як політика, не була наслідком допущених ним грубих прорахунків, надмірного честолюбства чи інших особистих вад, а стала, власне, відображенням великої трагедії українського народу другої половини ХУІ ст., коли він став жертвою агресивної політики Речі Посполитої, Росії та Османської імперії, які намагалися не допустити створення незалежної Української держави.

Пономаренко М.Ф. /м.Золотоноша/

КОЗАЦТВО І ЧЕРКАЩИНА

Заслужують на увагу два аспекти цієї теми в контексті виникнення українського козацтва : територіальний /місце козацтва Черкащини у складі українського козацтва/ і часовий / час його появи у світлі історичних джерел/. На думку В.О.Голобуцького, "район Канева і Черкас уявлявся сучасникам основним місцем зосередження українського козацтва", оскільки "Канівське і Черкаське староства перетворилися на район із відносно чисельною людністю"... Тут слід уточнити обидві тези: не тільки "уявлявся" а й був ним; не "відносно чисельною" а таки численною людністю.

У середині ХУІ ст.Черкаський повіт – найбільший на Україні розлягався від водорозділу Роставиці й Унави до гирла Самари і від Прилуки до Лебедина. У першій чверті ХУІІ ст.Черкащина,

як і раніше, посідала чільне місце кількістю козацької людності. Так, 1622 р. "послушні" міщани/ в Черкасах склали 120, а "непослушні" /козаки/ - 1000 домів, у Каневі -140 і 540, в Ірклії -50 і 400, у Кропивні -60 і 200. Кількість козацької людності на Черкащині зростає в 20-40-х рр.ХІІІ ст. це пояснюється відсутністю тут відробіткової ренти, слабким контролем території польською адміністрацією, з одного боку та посиленням панщини в західних областях України, з іншого. Якщо 1616 р. в Канівсько-Корсунському й Черкаському обводах, не рахуючи Звенигородщини й Уманщини, було 5926 домів, із них 640 "послушних", 5086 "непослушних", то 1625 р. у Звенигородському, Канівському і Черкаському повітах - уже 12525 домів із великою перевагою козацьких. Не випадково в Росії від ХІІ ст. сама назва "черкасець", "черкашенин", "черкаси" стала загальною для всього українського козацтва. Згодом "черкасами" звали в Росії усіх українців.

Головна передумова перетворення Черкащини на найяскравіший козацький край-розташування її в центрі України обабіч Дніпра-етнічної вісі українського народу - у безпосередньому сусідстві з волелюбною Запорозькою Січчю.

У другій половині ХІІ ст. Черкаси виростають на головне місто реєстрового козацтва. 1578 р., наприклад, реєстровці перебували в районі Черкас, а їхня старшина - в Черкасах.

Черкащина була центром визвольної боротьби українського народу, головною її оперативною територією, а козацтво Черкащини-основною ударною силою збройних формувань повстанців. Із 6 полків створених 1625 р., чотири формувалися на терені Черкащини /Канівський, Корсунський, Черкаський і Чигиринський/. Черкаси - найбільше козацьке місто - стають /поперемінно з Переяславом/ головною квартирою реєстрового війська.

Основним вогнищем українського козацтва Черкащина залишається і в часі Хмельниччини. 1649 р. територію України було поділено на 16 полків, у т.ч. Черкащини - на 6 полків /Канівський, Корсунський, Уманський, Черкаський, Чигиринський і Кропивнянський/. Більше того, роль Черкащини як провідної території України в її боротьбі з чужоземними загарбниками зростає

ще більше з перетворенням Чигирин у козацьку столицю. Саме з Чигирин скеровувався увесь хід Визвольної війни. Не випадковим тому було й те, що останній великий вибух антифеодальної боротьби на Україні - Коліївщина - спалахнув і провирував найбільше в цьому гордому козацькому краї.

Дехто вважав Черкаси "колискою козацтва". О.Яблоновський не згоджувався з цим. Під прикриттям "черкаського городка" козаки-промисловці могли тільки триматися в степу. Лише в цьому сенсі й можна, на його думку, назвати Черкаси "колискою козацтва". Справжньою колискою українського козацтва П.Г.Клепацький називає Черкаський повіт.

Проте ніхто з них не має рації. Утискувати первісне козацтво України в прокрислове ложе Черкащини не можна. Це соціальне явище виникло водночас на широкому терені - у верхів'ях Бугу, Собу, Синюхи, на Росі, Тясміні, по Трубежу, Сулі, Пслу... Козацькі осади з'явилися на широкій смузі східного українського підкордоння від Дніпрянського Лівобережжя до Дністра.

Та й перша згадка про козацтво на Україні з'явилася в документі під 1589 р. у зв'язку з подією на Черкащині, а на Поділлі. Тоді польський загін під проводом Я.Альбрехта міг успішно просуватися поліськими степами лише завдяки тому, що провідниками його були місцеві козаки-чудові знавці свого краю. Козаки ж Черкащини з'являються на історичній авансцені лише 1492 р., коли "кияни та черкаські" розгромили турецький корабель під Тягинев, і князь Олександр наказав обшукати "козаків" і покарати винних.

Отже, ні Черкащина, ні тим більше Черкаси не були "колискою українського козацтва". Останнє виколисовувалося на довжелезній лісостеповій території України.

Сас П.М. /м.Київ/

КОНФЕСІЙНА ПОЛІТИКА ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО ПОЧАТКУ 20-х рр.
ХУП ст. В КОНТЕКСТІ ТОГОЧАСНИХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ І
ДЕРЖАВСТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ НА УКРАЇНІ

Можна вважати доведеним той факт, що гетьман Війська
Запорозького Петро Конашевич -Сагайдачний мав чітко визначені

конфесійні пріоритети /його прихильність до православ"я за словами Якова Собезького межувала з передсудами/ й енергійно проводив політику підтримки православної церкви на Україні. Тоді виникає питання /досі мало з"ясоване/ про те, як особисті суспільно-політичні та релігійні переконання і цілі Сагайдачного могли частково реалізуватися на практиці. Пошуку відповіді на нього і присвячується дане повідомлення.

Незважаючи на те, що гетьман досить часто ступав на шлях компромісів з польським урядом при вирішенні гострих соціально-політичних питань, які стосувалися козацтва, він ніколи не був слухняною маріонеткою в руках правлячих кіл Речі Посполитої. Сагайдачний був достатньо зрілим і навченим досвідом політиком, щоб не розуміти ефемерність антикозацьких проєктів польських властей, а також щоб беззавітно вірити різним королівським та сеймовим обіцянкам запорожцям. Він діяв рішуче і без оглядки на Варшаву там, де справа торкалася відстоювання права українського народу вільно сповідувати православну релігію. Не завжди гетьман зважав і на накинуті козакам від польського уряду заборони морських та сухопутних походів на володіння султанської Туреччини й Кримське ханство.

Виробленню самостійного курсу Сагайдачного у тому, що стосувалося конфесійної політики, сприяла вся атмосфера суспільно-політичного життя на Україні в кінці XVI – перших десятиліттях XVII ст. Після укладення Брестської церковної унії 1596 р. на українських землях вкрай загострилося ідейне протиборство між православною церквою з одного боку і католицькою та уніатськими церквами, з іншого. В цей період відбувається небачене до того поширення творів полемічної літератури. У полеміку зі своїми опонентами включилися Г.Смотрицький, В.Суразький, Х.Філаєт /М.Броневський/, З.Копистенський, Й.Борецький, С.Зизаній та багато інших українських письменників, культурно-освітніх і релігійних діячів, які представляли православну "партію". У цій літературі давалося не лише догматично-богословське спростування уніатства, а й відстоювалася національна гідність українського народу, підкреслювалося значення власної духовної традиції і культури, які

сягали коренями часів Київської Русі. Прикметно, що в полемічних творах вряди-годи з'являлися ідеї ренесансного гуманізму та реформації, що було одним із свідчень процесу інтеграції української культури в загальноєвропейську культуру. В історичній літературі тривалий час вважалося, що перо літератора-полеміста випробував і Сагайдачний, який нібито написав твір "Пояснення про унію". Однак поглиблений аналіз джерел вказує на відсутність підстав для цієї версії.

Було б принаймні дивним, щоб такий обережний і спокушений у політиці козацький ватажок як Сагайдачний вдавався до тих чи інших практичних кроків тільки керуючись власними емоціями, або під впливом словесних дуелей між представниками різних церков й доведеної до точки кипіння атмосфери суспільно-політичного життя на Україні. Поза всяким сумнівом він врахував розстановку політичних сил у Речі Посполитій, міжнародну обстановку, у якій знаходилася країна, а також тверезо зважував можливості "матеріальних" важелів, на які міг спертися у своїй політиці. Гетьман знав, що найбільшим аргументом для польського уряду /та й не тільки для нього/ були збройні сили Запорозької Січі, які за час, що пройшов після поразки козацьких повстань під проводом С.Наливайка і К.Косинського, зростали надзвичайно інтенсивно. Процес покозачення селянства та інших верств тогочасного суспільства зайшов так далеко, що в окремі роки кількість козаків обчислювалася багатьма десятками тисяч. І це було не все. У перші десятиліття ХУІ ст. рішуче заявило про себе ще одне суспільне явище. Озираючись на викликані ним до життя суспільно-політичні реалії гетьман мусив додати впевненості у своїх діях. Йдеться про появу надійних "тилів" для Запорозького Війська - великих територій українських земель з численним населенням, які контролювалися козаками.

Відзначимо, що протягом першої чверті ХУІ ст. спостерігався безпрецедентний ріст політико-адміністративного впливу Запорозької Січі на Подніпров'я. Саме названий регіон українських земель у першу чергу набував значення територіального

політичного, частково економічного, а зпочатком 20-х років й ідеологічного плацдарму козацької держави, що народжувалася. Факт існування нових владних структур на терені Наддніпрянської України не підлягає сумніву. Його, зокрема, засвідчила повноважна польська урядова комісія, яка займалася козацькими справами /1614 р./. В той час королівські комісари дійшли висновку, що козаки та їх сім'ї, котрі мешкали на землях державних, приватновласницьких і церковних маєностей не визнавали нічєї юрисдикції і самоуправлялися виключно за козацькими звичаями. Польський сейм неодноразово забороняв таке несанкціоноване державними інституціями Речі Посполитої самоврядування. В одній із таких сеймових ухвал /1613 р./ читаємо: "Ці люди, зневажаючи нашу владу і виламуючись з-під юрисдикції своїх панів і з послухності своїй владі, під якою живуть, а поставивши собі осібних суддів і старших, не хочуть ставати ні перед яким судом, тільки перед атаманами, яких собі поставили".

Нові політико-адміністративні структури, які базувалися на звичаєвому праві, зростали такими темпами, що це не на шарт тривожило польські урядові кола. На сеймі 1616 р. мабуть не дуже було згущено фарби, коли з приводу розбудови козацької держави заявлено, що козаки на Україні "ні магістратів у містах, ні старост, ні гетьманів не слухають, самі по собі права заводять, самі врядників і ватажків постановляють і ніби серед великої Речі Посполитої створюють другу республіку".

Серед традицій запорожців була їх служба іноземним правителям. Пов'язана з цим козацька дипломатія вислизала з рук польського уряду. Запорозька Січ в достатній мірі була суб'єктом міжнародної політики, свідченням чого є автономний характер дипломатичних зносин Запорожжя. Такого роду контакти Запорозької Січі, зокрема з правителями Іспанії, Франції та Мальтійського ордену, зумовлювалися обопільною зацікавленістю сторін у справі боротьби проти турецької загрози. Міжнародний престиж Запорожжя, причому не тільки як воєнної, а й політичної сили, помітно зріс після того, коли на початку 1618р.

П.Сагайдачний з усім Військом Запорозьким приєднався до т.з. "Ліги християнської міліції", створення якої у Європі мало на меті перекрити шлях агресивним намірам султанської Туреччини. Прикметно, що П.Сагайдачний при цьому обіцяв виставити на війну з Туреччиною 60-и тис.військо.

Наведені приклади "занурення" запорозьких козаків у європейську політику дозволяють предметніше підійти до з'ясування питання про цілі посольства Сагайдачного до Москви, яке прибуло туди у січні 1620 р. В історичній літературі результати цього посольства нерідко трактуються мало не як перший прояв об'єднавчих тенденцій, що в подальшому привели до Переяславського акту 1654 р. Справді, козацькі послы заявили тоді у Москві, що "хотят ему великому государю служить головами своими по-прежнему, как оне служили прежним великим российским государем и в их государских повелениях были, и на недругов их ходили..." Проте ця пропозиція великою мірою мала значення етикетної умовності і навіть в разі її прийняття / а цього тоді не сталося / ні до чого особливо не зобов'язувала обидві сторони. Тим більше, що в схожому ключі козаки вели переговори про "службу" з монархами різних європейських країн. Наприклад, ще у 1594 р. запорожці запевняли австрійського імператора Рудольфа II, що передають йому "самих себе і свою завжди віру і всепідданську службу". Відсутність чогось екстраординарного у пропозиціях козацького посольства, посланого в 1620 р. П.Сагайдачним, добре розуміли і в Москві. Цар відмогив козацьким послам в аудієнції, обмежившись видачею їм "легкої царської платні".

Отже, відправляючи своїх повноважних представників з відповідними інструкціями до Москви, П.Сагайдачний не робив нічого такого, що могло б радикально змінити наявний політичний статус українських земель, які входили до складу Речі Посполитої. Дипломатичний сенс цього посольства полягав в іншому. Воно, на наш погляд, відіграло суттєву роль у справі відновлення на Україні ієрархії православної церкви. Адже навряд чи випадково посольська місія козаків співпала з перебуванням у Москві єрусалимського патріарха Теофана. Впливовий ієрарх східної церкви на той час вже посвятив на патріаршество Філарета і завершував свої справи у Московській державі. Саме тоді і прибули до Москви козацькі послы

Безперечно, вони мусили мати якісь вказівки Сагайдачного щодо контактів з Теофаном, якого, як відомо, в подальшому було залучено до відновлення на Україні православної ієрархії. Не виключено, що П.Сагайдачний розраховував також на деякі інші, "побіжні" результати посольства. Адже демонстрація готовності Війська Запорозького стали на царську службу передбачала якщо не підтримку, то толерантне ставлення царя до церковних проектів П.Сагайдачного. Та й подібні "миролюбні" клопоти козаків повинні були пом'якшити враження Теофана про запорожців, які зовсім недавно /у 1618 р./ воювали проти "одновірців".

Той факт, що П.Сагайдачний отримав від усіх своїх послів точну інформацію про найближчі наміри Теофана, не викликає сумніву. Коли єрусалимський патріарх у березні 1620 р. покидав кордони Московської держави, назустріч йому виїхали козаки на чолі із самим П.Сагайдачним. Перебування у Києві впливсього представника східної церкви сколихнуло церковне і суспільно-політичне життя міста. Депутації від місцевого духовенства, Київського Богоявленського братства, особисто П.Сагайдачний напосідалися на патріарха, щоб той погодився висвятити православних владик. Врешті – решт той погодився на здійснення акту хіротонії. У серпні в Києві було остаточно визначено претендентів на єпископські кафедри, а їх посвячення розпочалося восени. В результаті православна церква отримала митрополита, були поновлені всі основні єпископські кафедри православної єпархії на Україні, а також у Білорусії.

Що ж до зовнішньополітичного аспекту питання про хіротонію нових православних єпископів та митрополита, то, на наш погляд, немає підстав для того, щоб прямо пов'язувати цю подію з фактом поразки польських військ під Цецорою у жовтні 1620 р. Відновленню ієрархії православної церкви на Україні передувала тривала дипломатична підготовка. Лише гіпотетично можна говорити про контакти А.Сагайдачного з Теофаном під час московського походу козаків 1618 р. Коли вони й мали місце, то далі особистого знайомства справа, очевидно, не пішла. Вирішенню будь-яких серйозних питань церковного життя

на Україні в той час не сприяла як воєнна обстановка, так і делікатність ситуації, у якій опинилися козаки /війну "православних" проти "православних" патріарх явно не схвалював/. Звідси випливає, що Сагайдачний почав активно переводити у практичну площину плани відновлення православної ієрархії на Україні лише тоді, коли у січні 1620 р. послав своє посольство до Москви. Далі йшла "програма" перебування Теофана на Україні, яка завершилася його участю у посвяченні митрополита і православних владик.

Таким чином, відновлення православної ієрархії було результатом цілеспрямованої політики П.Сагайдачного, який у своїх діях знаходив підтримку і співчуття серед широких суспільно-політичних сил тогочасного суспільства на Україні /насамперед козацтва, православного духовенства, учасників братського руху, частини радикально настроєної шляхти/. Вибір часу для цієї акції зумовлювався не якимись стратегічними міркуваннями, а часовими рамками московського візиту єрусалимського патріарха. Це видається очевидним, бо Сагайдачний не чекав якомсь сприятливого випадку, який би зробив більш "покладистим" уряд Речі Посполитої в релігійному питанні - наприклад, того ж розгрому поляків на Цецорських полях в Молдавії. Тим більше, що початок посвячення православних ієрархів за літописом Густинського монастиря розпочався 6 жовтня, тобто за день до закінчення Цецорської битви /за свідченням М.Смотрицького посвячення розпочалося ще раніше/. Йдучи на відновлення православної ієрархії, П.Сагайдачний ризикував накликати на себе /та й не тільки на себе/ великі неприємності з боку польського уряду. Разом з тим він знайшов сміливість піти на цей крок, бо як політик усвідомлював потенціальні можливості суспільно-політичних сил, які він представляв і на які міг спертися. Не останню роль тут відіграв фактор нарощення "м"язів" Запорозької Січі на волості, де виникали органи влади козацької держави, що народжувалася.

Божко Н.М., Дубов Л.В. /м.Львів/
Яремчук В.Д. /м.Київ/

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРІЮ ПОХОДУ В.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
У ГАЛИЧИНУ ТА ОБЛОГИ ЛЬВОВА /1648 р./

Похід Богдана Хмельницького на галицькі землі у 1648 році до цього часу викликає різні думки і судження. Спробуємо

розібратися з цією проблемою, посилаючись на думку та дослідження відомих українських та російських істориків.

Поява військ Хмельницького в Галичині, в основному, зв'язана з облогою політичного і економічного центру цього краю - міста Львова. Питання облоги Львова має свою історіографію. Найціннішими джерелами є записи, залишені членом колегії присяжних Кучевичем і реєнтом ради сорока, Чеховичем. Відомості, залишені ними були видані у Зубрицького "Kronica m Lwowa". Згодом записки Кучевич видав у четвертому томі "Жерел" Ст.Томашівський. Цікаві праці з цього питання - Липинського В. "z dziejow Ukrainy", Ст.Томашівського "Перший похід Хмельницького в Галичину", звичайно, одним з фундаментальних досліджень, яке по широті джерельного матеріалу вигідно відрізняється від інших є праця "Історія України-Руси", Грушевського /т.УШ/. Серед робіт, які містять відомості про похід Б.Хмельницького в Галичину слід назвати праці Гійома Левассера, де Боплана, М.Костомарова, Д.Дорошенка та ін. І все ж існує необхідність науковцям ще раз звернутися до ґрунтовного вивчення стародруків, пов'язаних з цією темою; які знаходяться, зокрема, у Львові, а також збірки "бібліотеки Станіслава Августа" - "Regia" у Києві тощо.

Майже усіх дослідників цікавило питання : " Чому Богдан Хмельницький вирішив піти у Галичину ?" Спершу нагадаємо хроніку цих подій.

Після розгрому польського війська під Пилявцями /1648р./ серед соратників гетьмана визріли два плани дій. Перший з них запропонував М.Кривоніс і його прибічники. Вони вимагали стати обозом над р.Случею, поділити здобич і зайнятись зміцненням переправ, що мали стати кордоном козацької території. Другий план висунув союзник Б.Хмельницького мурза Тугай-бей. Він радив спішно наступати далі і зненацька захопити залишки польської армії у Львові, і вщент розгромити їх. Богдан Хмельницький не вагаючись прийняв другий план. Деякі дослідники дотримуються точки зору, що вирішальний вплив на цей крок гетьмана мали татари. Оскільки союзна умова з козаками забороняла їм брати у полон українську людність а розгромлені польські війська вже відступили, необхідно було дати можливість татарам

отримати чергову здобич і цим зацікавити їх до подальших спільних дій проти Польщі. В історичній науці існує також думка, що гетьман повів свої війська у Галичину під тиском стихійного народного руху. До цього схиляється також М. Грушевський. Але ми вважаємо, що більше рації має Ст. Томашівський, котрий пояснює похід Б. Хмельницького причинами чисто тактичного характеру.

На шляху до Львова козаки зруйнували резиденцію одного з командуючих польської армії, Яреми Вишневецького - Збараж. Не обминули своєю увагою козаки і володіння іншого польського гетьмана Конєцпольського, але замок у м. Бродах не зруйнували, задовільнившись тим, що визволили татарських невільників, які були тут з часів старого гетьмана. Головна ж армія Хмельницького просувалась найкоротшим шляхом до Львова, виславши наперед татар.

Слід відмітити, що просування козацьких військ на західні землі досить ускладнило ситуацію у Львові. Причина полягала у тому, що Львів, будучи одним з найсильніших мілітарних осередків Польської Корони, в той же час завжди був і залишався центром західноукраїнських земель, поневолених поляками. Таким чином, наступ частин Хмельницького міг привести до повстання у місті і це справді насторожувало поляків. Вже влітку 1648р., були зміцнені укріплення Львова. Польське населення гаряче відгукнулось на заклик допомогти у справі оборони міста. Кожний з них віддав від двох до ста коп, усі гроші в монеті, срібло та золото. Таким чином, на оборону було зібрано понад 300 тис. сріблом. За цей рахунок почали наймати військо - у більшості випадків з числа пилявських утікачів. Згідно відомостей Гійома Левассера де Боплана, польський гетьман Я. Вишневецький сам зупинив утікачів з-під Пилявець, наклав контрибуцію на місто, щоб зодовільнити потреби жовнірів, залишив у ньому значний гарнізон під керівництвом відважного і рішучого офіцера, а сам поспішив до Замостя, щоб астигнути підготувати цю важливу фортецю до оборони.

Іншу інформацію подає М. Грушевський, розповідаючи, що обібравши львівських жителів, коронний гетьман тільки-но

з'явилися ознаки наближення козаків, зник з міста разом з військом і грішми. І лише, прямуючи до Замостя, повідомив міщан про свій відхід, залишивши місцевому гарнізону загін кількістю лише в 60 чол. Захистити місто таким військом було неможливо. Коронні гетьмани фактично зрадили городян, залишивши їх сам на сам з козаками.

Хмельницький підійшов до Львова зі своїм військом 28 вересня 1648 року. Двома днями раніше під мурами міста вже були татари. У різних джерелах по різному оцінюють кількість військ, які знаходилися під регіментом Хмельницького - від 60 до 200 тис., татарські війська нараховували до 40 тис. У "Жерелах" знаходимо свідчення, що під Львовом стояли румейський, волоський полки, а також загін донських козаків. Очевидно, ці дані перебільшені, але знаючи, що Львів залишився лише з місцевим гарнізоном та ополченням городян козацькі війська становили для нього смертельну загрозу.

Для польської сторони справа ускладнилася ще й тим, що по всій Галичині почали утворюватися козацькі сотні, які мали на меті виступити разом з Б.Хмельницьким. Так було у Тереховлі, Хоросткові, Янові, Калуші, Рогатині. Кількість повсталих селян доходила до 15 тис. /М.Грушевський. Історія України - Русь. Т.УП.С.261/. озброєні та організовані козаки, селяни з -під Голосір, с.Крехова з хоругвами навіть підійшли до Львова, щоб взяти участь в облозі міста.

У своїх "Записках" Кушевич повідомляє, що у Львові відбулась військова рада, де міщани, які розумілися на військовій справі, відразу запропонували віддатись на ласку козакам. Водночас, деяка частина львівських міщан була впевнена, що жовніри коронного гетьмана незабаром повернуться, тому слід тримати облогу і чекати допомоги.

У дійсності, аналізуючи відомості, які дійшли до нас, переконуємося, що сам Богдан Хмельницький не мав ворожих намірів щодо Львова та його жителів і з тронів дивився на невдалі спроби городян організувати оборону. Нагадаємо, що в свої ранні роки він жив та навчався у Львові. Гетьман не дозволяв

своїм людям знищувати передмість, узяв під контроль міський водовід і стримував козаків від необдуманих виступів, особливо, коли загін М.Кривоноса здобув Високий Замок.

Зовсім по іншому зображувалася облога Львова у польській історіографії, де повідомлялося про численні випадки бешкетування та погромів козаків у місті. Точних відомостей, які б підтверджували, або спростовували ці факти та легенди у нас, на жаль, немає. В усякому разі, щоб не допустити до пожежі у місті /жителі Львова почали палити передмістя/ Б.Хмельницький запропонував 1 жовтня 1648 року приступити до складання угоди. У своєму листі /писаному українською мовою/ Хмельницький звертався до місцевої української громади, попереджаючи про великі козацькі сили, радив українцям замкнутися у церквах, аби не загинути під час штурму Львова, натякав на необхідність видачі князя Я.Вишневецького та Ол.Конецпольського.

Відчуваючи панічні настрої жителів міста, Б.Хмельницький у другому своєму листі вже звертається польською мовою до всієї громади Львова. В ньому наголошувалось на тому, що козаки вірно служили Речі Посполитій, захищали її кордони від погромів, а за вірну службу зазнавали лише кривд та знущань. Третій лист - послання до жителів Львова вже носив ультимативний характер. Він був переданий через священника Федора Радкевича і носив у собі вимоги заплатити за "захист" міста від татарського погрому - 200 тис.золотих.

На переговори до Б.Хмельницького жителі Львова відрядили колишнього наставника гетьмана -ксьонза ізуїтської гімназії Гунцель-Мокроського, який отримав охоронні грамоти для послів, що будуть вести переговори. Як повідомив Кушевич, 3 жовтня 1648 р. посольство відправилось до козацького табору.

Посли прибули до резиденції гетьмана, яка знаходилась на глинянському тракті поблизу церкви Петра і Павла /"Жерела". Т.ІУ.С.І02-І04/. Обговорюючи питання викупу, дві сторони погодились провести ревізію львівських мастків і скарбів, щоб остаточно встановити суму викупу. Цим зайнялись полковник Головацький та кагла Тугай-бея, Піріс-ага. Всього, за підрахун-

ком міщан, зі Львова було зібрано викуп грішми, товарами і припасами на загальну суму півмільйона злотих. За їх відомостями татари отримали близько 330 тис. злотих. Однак, справжня вартість контрибуції за даними М.Грушевського та Ст.Томашівського не перевищувала 50 тис.злотих.

Із жовтня 1648 року татарські війська відступили від Львова. Іб жовтня залишив місто і Б.Хмельницький. На деякий час у Львові був залишений Захар Хмельницький з старшинами аби не допустити пограбування міста.

Так закінчилася облога Львова. Через деякий час козацьке військо взагалі вийшло за межі Галичини. На жаль, сучасна українська історіографія детально не аналізує цього факту, який є суттєвим у ході Визвольної війни українського народу. Безперечно, що сам похід та наступний відступ з Галичини вказують, що у Б.Хмельницького були глибокі стратегічні та тактичні міркування. Вони відрізняються від тих, що їх змальовують сучасні історики, що будім-то настала зима, яка стримала активні військові дії козаків та селян.

Справді, чому незважаючи на сприятливі умови – розгром військ Польщі, піднесення стихійного народного руху, Хмельницький не довів вже тоді справу до визволення українського народу? Спробуємо дати відповідь на це питання. Перше. Ми поділяємо точку зору В.Ключевського, що Б.Хмельницький, крім запеклої боротьби проти шляхти, не тільки не розв'язав, але навіть не зменшив глибоких соціальних суперечностей в середовищі українського суспільства. З цього випливала і відповідна тактика гетьмана.

Друге. У той час Хмельницький не мав реальної сили щоб досягнути до мети – утворити незалежну державу. Політичні структури на Україні були надто слабкі. Постійна загроза з боку Польщі, Туреччини, а також татар вимагали мати могутнього союзника. Але переговори з російським царем, щоб той взяв під свою високу руку Україну реальних результатів не дали. Для послабленої війнами Росії Б.Хмельницький був більш зручний як негласний союзник, ніж підданий, якого треба захищати. Тому гетьман змушений був розіграти так звану польську карту, тим більше, що у листопаді 1648 р. королем Речі Посполитої став

Ян Казимир, який ще раніше обіцяв Б.Хмельницькому відновити всі вольності і привілеї, переглянути ряд параграфів унії. Це було офіційно зафіксовано у королівській грамоті, зрозуміло що сама шляхта не могла дозволити королю виконати ці обіцянки. Тобто це була гра!

У листі-відповіді від 15 листопада 1648 р., до сенату Б.Хмельницький також виступав за припинення військових дій, звинуватив у тому, що сталося польську шляхту. Себе він назвав слугою польського трону. Гра продовжувалась.

Таким чином, в листопаді 1648 року завершився перший період Визвольної війни українського народу, який знаменувався тимчасовим переходом двох сторін від військових змагань до активних дипломатичних переговорів та лавірувань.

Панашенко В.В. /м.Київ/

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ І КРИМСЬКЕ ХАНСТВО У 20-х -30-х рр.ХУІст.

В історії боротьби Запорозької Січі проти султанської Туреччини та її васала Кримського ханства одну із недостатньо досліджених сторінок становить спроба козаків відірвати Крим від Порти, нейтралізувати його і таким чином відвернути грабінницькі напади кримських татар від українських земель. Конкретні дії проявилися вже у 20-х рр. ХУІ ст. і пов'язувалися із внутрішніми подіями в Криму, а вірніше з міжособною боротьбою між Гіреями /династія татарських ханів у Криму ХУ-ХУІІ ст./ за ханський трон.

Васальна залежність Кримського ханства від султанської Туреччини обумовлювала право турецького султана зміщувати і призначати ханів, але обов'язково із роду Гіреїв /султан не мав права присуджувати членів цього роду до страти/. Такі права не фіксувались в письмових трактатах, а трималися на звичаях. Тому деякі хани вважали правомірним дещо послабити свою залежність від султана/невиступали в похід на його вимогу тощо/. З свого боку, турецькі султани прагнули обмежити самостійність ханів і в разі їх непокори зміщували з трону. З цією метою при султанському дворі у Стамбулі постійно утримувалось чимало вихідців із роду Гіреїв, кожного із яких султан

міг посадити на ханський трон в Криму, змістивши неслухняного хана.

На початку ХУП ст. в Криму загострилася міжособна боротьба між Гіреями за ханський трон. Серед молодих Гіреїв /претендентів на кримський трон, які знаходилися на утриманні Порти/ особливо виділялися брати Мехмет і Шагін Гірей. Ще за часів хана Кази Гірея /1588-1607 рр./, коли точилася боротьба між великими і малими ногаями та кримцями і хан вчинив розправу над своїми противниками, Махмет Гірей втік до Анатолії, а Шагін Гірей - до Черкесії. Наступний хан Селамет Гірей /1608-1610 рр./ повернув Мехмет Гірея в Крим і призначив його калгою /друга особа після хана з правом наслідування трону/. Не задовольняючись цією посадою, останній разом зі своїм братом виступили проти Селамет Гірея, однак потерпіли поразку, втікли із Криму і утвердились на місцевості під Акерманом, звідки й не припиняли погроз ханському двору.

Невдовзі Порта призначила ханом Джанібек Гірея /1610-1622 рр./, який у 1614 р. виступив походом проти давніх претендентів на кримський трон - Мехмет і Шагін Гіреїв. Останні знову потерпіли поразку. Мехмет Гірея відправили в Стамбул і заточили в замок Едикуль, а Шагін-Гірей втік до персидського шаха Аббаса, з яким продовжував боротьбу проти турецького султана і Джанібек Гірея.

Після поразки турецько-татарської армії під Хотиним /1621р/ різко упав авторитет і престиж кримського хана Джанібек Гірея. прагнучи зберегти свої позиції, він надсилав багаті подарунки турецьким сановникам. Однак, у квітні 1623 р. Порта призначила в Крим нового хана - Мехмет Гірея /1623-1627 рр./. Його брат Шагін Гірей також повернувся до Криму /9 травня 1624 р./ і був призначений калгою.

В той час зросла політична роль правителя Буджацької орди Кантеміра-мурзи. Після Хотинської війни султан Осман II призначив його на пост паші Очакова, Сілістрії і Багадага, а також поклав на нього обов'язки охоронця польсько-турецького порубіжжя. Кантемір-мурза прагнув позбавитись залежності від Кримського ханства і всією ордою перейти в безпосереднє підданство турецькому султану. Це відповідало інтересам Порти, яка

використовувала Буджацьку орду на чолі з Кантеміром для приборкання неслухняних ханів у Криму, а також безпосередньо спрямовувала її за землі Речі Посполитої. Кантемір-мурза відзначався особливою агресивністю і жорстокістю. На Україні його називали – "кривавий меч". Турецький султан прийняв Кантеміра під своє безпосереднє покровительство.

Зростання політичної ролі та економічного становища Буджацької орди, посилення впливу Кантеміра-мурзи при султанському дворі та невизнання ним васальної залежності від Криму непокоїли кримського хана Мехмет Гірея. Водночас спустошливі напади Буджацької орди на землі Речі Посполитої змушували польський уряд під час переговорів з Туреччиною вимагати покарання Кантеміра за порушення ним мирних угод між Польщею і Туреччиною. В свою чергу, Порта, відчуваючи дошкульні дії запорозьких козаків, домагалась через королівський уряд Польщі припинення їх морських походів. В такій обстановці у червні 1623 р. із Стамбула в Бахчисарай прибув султанський чауш із вказівкою під загрозою позбавлення ханського трону Мехмет Гірея, щоб той виступив проти Кантеміра, зігнав його з Буджацьких степів і щоб надалі татари не подавали жодного приводу для порушення перемир'я між Туреччиною і Польщею. 4 липня 1623р. кримський хан Мехмет Гірей виступав у похід, в результаті якого примусив Кантеміра з 30 тис. ордою перекочувати в кіпчакський степ.

Порта відносилась з недовір'ям і до правителів Криму. Калга Шагін Гірей, який значною мірою визначав політику Кримського ханства і якого сучасники нерідко помилково називали ханом, до 1623 р. протягом 10 років перебував у Персії, де виконував роль слухняного виконавця волі шаха Аббаса. Розпочавши війну проти Персії /1623 р./ і не бажаючи терпіти в Криму колишнього союзника персидського шаха і ворога турецького султана, Порта вирішила повернути на ханство Джанібек Гірея. 24 травня у супроводі 12 каторг з яничарами Джанібек Гірей і його наближені прибули до Кафи. Розпочалася внутрішня війна між Гіреями за ханський трон, яка продовжувалася близько 4-х місяців. Новопризначеного хана Джанібек Гірея

підтримувала Порту, надсилаючи на каторгах військові підкріплення, а також кримські феодали, невдоволені самоправством Мехмет і Шагін Гіреїв. Останні опиралися на власні військові загопи, а також зібрали військо із кримських татар, горських черкес, малих ногаїв. Розуміючи, що сили були недостатні, вони звернулися за допомогою до запорозьких козаків.

Запорожці зважили на доцільність такої допомоги, прибули на поміч Шагін Гірею і в битві під Кафою /на суші/ відіграли вирішальну роль у розгромі турецьких сил. В результаті Порту змушена була поступитися своїми вимогами і визнати /у вересні/ правителями Криму Мехмет і Шагін Гіреїв. Таким чином, завдяки підтримці українських козаків Мехмет і Шагін Гіреї утрималися у державного керма Кримського ханства.

Зберігши владу у своїх руках, Мехмет і Шагін Гіреї не покладалися на доброзичливість з боку Порти, розуміючи її бажання при нагоді посадити на ханство своїх ставлеників із роду Гіреїв. У грудні 1624 р. Шагін Гірей прибув на Запорожжя і уклав з козаками офіційну угоду, згідно з якою хан зобов'язався не лише припинити напади на українські землі, а й надавати допомогу запорожцям. Козаки, з свого боку, зобов'язалися допомагати Криму в боротьбі проти Туреччини. Вже у березні 1625 р. дві флотилії запорозьких козаків / в 150 і 120 чайок/ вийшли в море, щоб оберігати кримські узбережжя і воювати турецькі володіння. Ця угода діяла кілька років /до кінця правління Мехмет і Шагін Гіреїв/, протягом яких запорожці неодноразово здійснювали походи проти турецьких сил на Чор.ому морі, сковували їх і від одікали від воєнних дій проти Персії.

Угода запорожців з Кримом не відповідала інтересам як Туреччини, так і Польщі. Адже вона становила акт самостійної зовнішньої політики запорожців, що служило їм вагомим стимулом для боротьби не лише проти турецьких агресорів, а й польсько-шляхетських поневолювачів. Польський королівський уряд зосереджував свої сили на приборкання невоєнних козаків.

Опираючись на угоду із запорожцями, правителі Криму Мехмет і Шагін Гіреї зміцнили свої політичні позиції і продовжили боротьбу проти Кантеміра-мурзи. У 1625 р. калга

Шагін-Гірей з допомогою Малої Ногайської орди здійснив похід на Акерман і оволодів цією фортецею. Однак, довідавшись про наближення турецьких військ, він, захопивши Кантеміра і його брата мурзу Гуліма Дивезва з їх улусами, повернувся в Крим. З того часу Кантемір залишався в Криму /до 1627 р./

Невдовзі проявилось різке розходження у внутрішній і зовнішній політиці між самими правителями Криму — Мехмет і Шагін Гіреями. Останній не давав згоди на примирення з Портою і проявляв готовність на союз /всупереч договору із запорожцями/ з королівським урядом Польщі. Відомо, що у 1625 р. Шагін Гірей направив своїх послів до польського короля з метою заключити з ним перемир'я і "турского землю заодно воевать". Однак, такі наміри Шагін Гірея не співпадали з планами запорожців, які категорично виступили проти перетворення їхнього союзу з Кримом в союз кримсько-польський.

Наприкінці 1627 р. знову загострились відносини між Мехмет і Шагін Гіреями, з одного боку, та Кантеміром-мурзою, з другого. Останній, насильно переведений в Крим /1625 р./, скористався відсутністю хана, який виступив у похід на бесленейських черкес, і разом з кількома мурзами втік з Криму. Той, в свою чергу, відправив в погоню за Кантеміром тисячний загін на чолі з калгою Шагін Гіреем. Кантемір переправився на правий берег Дунаю — в Добруджу, що становила складову частину Сілістрійського пашалика, тобто відносилась до безпосереднього володіння Туреччини. Шагін Гірей також переправився в Добруджу, але потерпів поразку від Кантеміра і ледве зміг втекти до Криму.

Тимчасом Кантемір-мурза прибув до турецького султана і настійно умовляв його змістити правителів Криму і поставити на трон Джанібек Гірея. В той час це відповідало політичним розрахункам султанського двору, який знову проявляв прихильність до Кантеміра. Порта не бажала миритися з утвердженням в Криму свого непокірного васала Мехмет Гірея, який утримувався на ханському троні завдяки підтримці запорозьких козаків. Відновивши "дружні" відносини з ним, султан не залишав свого наміру посадити на ханський трон іншого ставленика.

Порта, яка тільки й чекала слушної нагоди для усунення непокірних їй правителів Криму, звинуватила їх в порушенні ту-

рецького кордону /вторгнення Шагін Гірея в Добруджу/ і спорядила флотилію /60 каторг і 20 кораблів/ до Кафи з метою посадити на ханство Джанібек Гірея. Кантемір-мурза з 30 тис. Буджацькою ордою мав вирушити до Криму через Перекоп. Щоб попередити події, назустріч Буджацькій орді виступив з кримським військом калга Шагін Гірей, погромив Акерман. Кілію, Ізмаїл, а поблизу Бабадага потерпів поразку від Кантеміра і ледве втік до Криму. Переслідуючи його, Кантемір з ордою вторгся в Крим і розпочав облогу Бахчисарая, де оборонялися Мехмет і Шагін Гіреї. Розуміючи своє критичне становище, вони відправили на Запорозжя посланця Болгар-мурзу з проханням допомоги, за що обіцяли запорозцям 100 тис. червонців, кілька сот коней, а також новозбудовану фортецю Іслам-Кермен.

В той час на Запорозжі знаходився гетьман Михайло Дорошенко, який, згідно з умовами Куруківського договору /1625 р./ зобов'язаний був постійно перебувати на Низу з 1 тис. реєстрових козаків з тим, щоб не допускати морських походів запорозьких козаків. М.Дорошенко, послідовник П.Сагайдачного, прагнучи зберегти добрі відносини з польсько-шляхетським урядом, вичікував нагоди для розширення і зміцнення козацьких привілеїв. Водночас гетьман прагнув враховувати козацькі настрої. Він і очолив запорозьке військо /4 тис.чол./, яке погодилось на запропоновані умови Болгар-мурзи і виступило на Крим. "Вида междуусобие врага и взаимную их вражду и полагая, что время это удобно для их ослабления, мы решились напасть на них, хотя силы наши не были достаточны", - писали запорозці королю 29 липня 1628 р. За Перекопом, потрапивши в оточення Буджацької орди, запорозці згуртувалися табором і протягом шести днів, відбиваючись від ординців і несучи чималі втрати /загинув і М.Дорошенко/, просувалися до Бахчисарая. Там вони розгромили Буджацьку орду /Кантемір втік до Кафи/ і визволили з облоги Мехмет і Шагін Гіреїв.

Тим часом в Кафу прибула /21 червня/ турецька флотилія. Незважаючи на перемогу, кримські феодали схилилися на сторону новопризначеного Портою хана Джанібек Гірея і відправились до нього в Кафу Мехмет і Шагін Гіреї змушені були тікати з Криму.

Козаки повернулися на Запорозжя. Незабаром туди прибув і Шагін Гірей з прибічниками. Його загони розсипалися по Лівобережній Україні, зайняли Лубни, Пирятин, Прилуки, Лохвицю, Варву, а по інших містах і селах "стацію брали, як сами того хотіли" і вийшли знову на Запорозжя.

Згідно домовленості запорожці зайняли Іслам Кермен, зруйнували його укріплення, перевезли на Січ всю артилерію /близько 20 гармат/, ліквідувавши таким чином важливий форпост Кримського ханства на найбільш зручній переправі через Дніпро. Шагін Гірей шукав допомоги і з боку шляхетської Польщі, обіцяючи королю в разі успіху визнати васальну підданість Кримського ханства Польщі.

Новопризначений хан Джанібек Гірей розпочав налагоджувати дипломатичні відносини з сусідніми державами. Він терміново відправив своїх послів до Москви і Варшави, повідомляючи про зайняття ними ханського трону. В листі до Сигізмунда III він писав про свою перемогу над Мехмет і Шагін Гіреями і вимагав покарання козаків, які їх підтримували. Крім того, турецький султан також звертався до польського короля з вимогою видати йому Шагін Гірея.

Польський уряд, з свого боку, не проявляв відвертості у відносинах між Кримом і Туреччиною. Посланцям Шагін Гірея Сигізмунд III відповідав, що надалі не лише не заперечуватиме, а й накаже запорозьким козакам надавати йому всебічну допомогу. Водночас, запобігаючи конфлікту з Туреччиною, він запевняв султана, що у кримські справи не втручається і до Шагін Гірея ніякого відношення не має. Насправді не без відома польського уряду запорожці брали участь у походах Мехмет і Шагін Гіреїв, які неодноразово ходили в Крим з надією повернути собі втрачену владу.

Перший похід відбувся восени 1628 р. Мехмет і Шагін Гіреї зібрали чимале військо, до складу якого входили загони їх кримських прибічників, азовців і малих ногаїв. На допомогу їм виступили також запорожці /6 тис./, за що Гіреї обіцяли по 10 червонців і по кожуху на козака, а також визнати їх право на "Ногайское царство", і королівському уряду Польщі - добро-

сусідські відносини та безкорисну допомогу проти зовнішніх ворогів. Однак, нові правителі Криму – хан Джанібек Гірей і калга Девлет Гірей та Кантемір-мурза, зосередивши переважачі сили під Перекопом, не допустили їх в Крим.

Навесні 1629 р. Мехмет і Шагін Гірей повторили спробу повернути собі владу правителів Кримського ханства. Цього разу вони погодились з пропозицією запорожців – крім сухопутних сил спрямувати на Крим і морську козацьку флотилію, враховуючи недостатній захист його з моря. В той час, коли сухопутні сили Мехмет і Шагін Гіреїв просувались до Перекопу, запорозькі й донські козаки здійснили ряд вдалих походів на Керч, Карасу, Мангуп.

Нові правителі Криму, зосередивши сили під Перекопом, відбивали атаки противників на суші. А в таборі Мехмет і Шагін Гіреїв під Перекопом запорожці запідозрили схильність татар до зради, що привело до збройної сутички між ними /під час якої загинув Мехмет Гірей/. Помітивши розлад в таборі противника, Девлет Гірей і Кантемір виступили із Перекопу і вступили в битву, що продовжувалася чотири дні. Запорожці зімкнувшись табором, відбивали ворожі атаки. Проте, артилерійський обстріл козацького табору та відсутність води /Кантемір відтіснив козаків і перехопив 400 водовозів, які доставляли воду в полки/ призвели до поразки. Шагін Гірей з невеликим загоном ногайців ледве втік на Дон, а потім до Казивого улусу. Втрати обох сторін були величезні: запорожців загинуло понад 3 тис.чол., кримців – понад 6 тис.убитими і 1 тис. пораненими. Шагін Гірей ще кілька років безуспішно виступав проти нового хана Джанібек Гірея, однак, зрештою добровільно повинився турецькому султану і був засланий на о.Родос.

Політика новопризначеного хана Джанібек Гірея /1628-1635рр./ зводилась до утисків місцевих бейів і мурз та засилля правителів Буджацької орди. Кантемір, як один із виконавців волі турецького султана в усуненні непокірних Мехмет і Шагін Гіреїв, знову одержав титул візира-“ правителя узбережжя Чорного моря й гирла Дунаю” разом зі Сілістрією та Акерманом.

А його участь в подальшій боротьбі проти скинутих претендентів на ханський трон послужила підставою для суттєвого втручання у внутрішнє життя Криму, засилля там його численних родичів.

Розпочалась внутрішня боротьба між кримськими та буджацькими мурзами, яка особливо загострилась в останні роки правління Джанібек Гірея. Крім того, політика ханського двору по відношенню до Порти і Кантеміра втрачала будь-яку визначеність і послідовність, що привело до взаємних суперечностей і сутичок. Зрештою, у квітні 1635 р. Порта змістила Джанібек Гірея і призначила нового хана Інайет Гірея /1635-1637 рр./

Однак, це не припинило внутрішні інтриги феодальної знаті в Криму. Крім того, різко загострились відносини між Інайет Гіреем та Кантеміром, що привели до воєнних зіткнень між ними. Новопризначений кримський хан звернувся за допомогою до польського короля і запорозьких козаків.

На допомогу кримському хану в його боротьбі проти Кантеміра виступило близько 5 тис. українських козаків. "А ходили де черкаси с королевского ведома, король де их посылал". Відомо, що на боці Інайет Гірея брали участь 600 реєстрових козаків. Вирішальні дії проти Кантеміра відбулися у квітні-травні 1637 р. При наближенні війська кримського хана Кантемір не наважився вступити в битву і "без бою побежал".

Проте боротьба проти Кантеміра завершилась невдало для хана. Інайет Гірей змушений був покинути Крим /1737р./, повинитися перед Портою. За вказівкою султана Інайет Гірей, а згодом і Кантемір були задушені. З червня 1637 р. в Крим прибули нові правителі - хан Бегадир Гірей /1637-1641 рр./, його брати -калга Іслам Гірей і нурадін Сафат Гірей.

В наступні роки відносини між Кримом і Портою залишилися напруженими.

Сигидин М.С. /м.Київ/

ЗМІНИ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ УСТРОЇ ПОДІЛЬСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПЕРІОДУ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

Історично склалося так, що територія Поділля, займаючи специфічне географічне положення, протягом кількох століть

відіграла в історії України роль військового плацдарму. Війни, які методично прокочувались просторами Поділля, накладали відповідний відбиток і на процес формування адміністративного устрою цих земель.

Важливим при розгляді даного питання є те, що територія Поділля ніколи не являла собою єдиного цілісного організму в адміністративно-територіальному відношенні. Західне Поділля, загарбане польськими феодалами, отримало статус воєводства в 1434 р. На території Східного Поділля було утворене Брацлавське воєводство, яке до 1569 р. перебувало у складі Великого князівства Литовського, а після Люблінської унії перейшло під владу Речі Посполитої. Галицьке Поділля було відірване від руських земель ще раніше, в ХІУ ст. Таким чином, на початок Визвольної війни українського народу вся територія Поділля перебувала в складі феодалної Польської держави і мала чіткий адміністративно-територіальний поділ на воєводства та повіти. Визвольна війна не тільки зруйнувала на значній частині подільських земель польсько-шляхетський адміністративно-державний устрій, але й заклала основу для функціонування на визволених українських землях нових полково-сотенних адміністративних структур.

Питаннями адміністративно-територіального устрою Гетьманщини займалися в різний час М.Максимович, Н.Василенко, І.Крип'якевич, Ф.Шевченко. Спеціальні дослідження в цій галузі стосовно подільських земель ХІУ-ХУІІІ ст. присвятили М.Крикун, Г.Боряк, Я.Дашкевич. Зрозуміло, що розглядати процес формування цього адміністративного устрою подільських земель під час Визвольної війни необхідно в безпосередньому зв'язку із процесом формування української козацької державності.

Джерельною базою для дослідження в цьому напрямі є реєстр Війська Запорозького 1649 р., відомі нам списки козацьких полків, переписні книги 1654 р. про приведення до присяги населення України, матеріали українських установ періоду Визвольної війни, згадки про козацьке самоврядування в документах тієї епохи.

Перші згадки про запровадження Б.Хмельницьким на визво-
лених українських територіях органів козацького управління
датується кінцем 1648 р. На визволених землях була ліквідована
влада польсько-шляхетської адміністрації. На часі стояла потреба
створення нових органів козацького самоврядування. Населення
визволених територій, особливо в містах, включилося в процес
їх формування. Так, міщани Теревовлі та Янова це в жовтні 1648 р.
ухвалили перейти на бік козаків, поділившись за "козацьким зви-
чаем" на сотні та обравши собі сотників і старшого над ними.

Процес покаяння населення, який передбачав відповідно і
нову для цих земель козацьку структуру органів влади, набував на
Поділлі широкого розмаху. Відомо, що вже на початковому етапі
війни у визволенні міста Б.Хмельницький призначав полковників,
сотників і отаманів, які виконували, крім військових і адміністра-
тивні функції. Тільки в 1648 р. на Поділлі діяло дев'ять козаць-
ких полків, які склалися в основному з місцевого населення. В
наступному році нараховуємо шість таких полків. Організовуючим
ядром в них були, як правило, запорозькі козаки, на що неоднора-
зово вказували сучасники: "Всі згуртовуються навколо них,
запорозьких козаків, відходячи від своїх панів"

Звичайно, це не були регулярні козацькі полки із стрункою війсь-
ковою організацією, та й діяли вони протягом короточасного
періоду. Але безсумнівно є те, що сам факт їх організації та
діяльності свідчив про прагнення населення краю до створення
козацької структури самоврядування. Самовидець у своєму літописі
свідчить, що вже навесні 1649 р. на Поділлі існували чотири ре-
гулярні козацькі полки – Уманський, Кальницький, Могилівський
та Животівський "бо там козацтво звалася, аж поза Дністром
коло Галича" /Літопис Самовидця. К., 1971. – С.57/.

Про те, що територія Поділля входила в плани державного
будівництва Б.Хмельницького свідчать його слова, сказані польсь-
ким комісарам у лютому 1649 р.: "За кордон на війну не піду,
на турків і татарів шаблі не підніму, досить маю на Україні, на
Поділлі і Волині ..." /Памятники, изданные Киевскою комиссиею
для разбора древних актов. К., 1898. –Т.І.– С.321/.

Однак, про нову адміністративну систему на визволених українських землях ми можемо говорити тільки після підписання Зборівського миру і укладення 40-тисячного козацького реєстру 1649 р. Зборівський договір передбачав чітке розмежування між козацькою територією і землями Речі Посполитої. На території Поділля демаркаційна лінія проходила через Погребище - Прилуку - Вінницю - Брацлав - Ямпіль і далі по Дністру з Молдавським господарством.

Як бачимо, подільські землі виявилися розірваними між воюючими сторонами. Територія Подільського воєводства і надалі залишалася в складі Речі Посполитої /за винятком Шаргородського округу/ і продовжувала перебувати під владою польсько-шляхетської адміністрації. А майже все Брацлавське воєводство підпадало під гетьманську юрисдикцію. Згідно реєстру 1649р. на території Брацлавського воєводства було утворено три козацькі полки - Брацлавський, Кальницький та Уманський. Кальницький полк практично займав територію Вінницького повіту, а два інші розташовувалися на території Брацлавського повіту. Кожний полк мав чіткий поділ на сотні. У Брацлавському нараховуємо відповідно 22 сотні, у Кальницькому -19, в Уманському-14 /ЩАДА.-Ф.196, сп.1, спр.1691, арк.168-208 зв./. Всі три полки були розташовані на пограниччі і тому їх території першими зазнавали ворожих нападів. Під час одного з таких підступних ударів героїчно загинув у містечку Красному брацлавський полковник Д.Нечай.

Дані реєстру дозволяють нам встановити країні пограничні сотні подільських полків. У Брацлавському це сотенні містечка Вербка, Вільшанка, Чачальник - на півдні, Ямпіль, Чернівці, Шаргород /Подільське воєводство/, Станиславчик, Браїлів - на заході; у Кальницькому - Вінниця, Прилука, Погребище; в Уманському - Романівка, Бершадь, Соболівка, Івангород, Умань, Бабани. В межах цієї території влада повністю переходила до рук козацької адміністрації, козаки та їх сім'ї одержали право вільно жити на цих землях. Характерно, що сеймик шляхти Брацлавського воєводства, який, як правило, відбувався у Вінниці, на цей раз зібрався в жовтні 1649 р. у Володимирі на Волині, оскільки шляхта боялася повертатися на Поділля.

На початку 1650 р. козацькі полки виступають вже як військово-адміністративно-територіальні одиниці. Полк і сотня означали тепер вже не тільки військовий підрозділ, але й певну територію, населення якої комплектувало його. Так, Брацлавський, Кальницький та Уманський полки разом давали війську В.Хмельницького понад сім тисяч козаків. Новий адміністративний поділ був значно зручніший і практичніший від попереднього, оскільки складався із невеликих за розмірами територій, що полегшувало справу управління ними. Крім того, таке поєднання військових та адміністративних функцій було оптимальним в умовах ведення постійних бойових дій.

Зазначимо, що полково-сотенний устрій подільських полків, започаткований в 1649 р., зберігся із невеликими змінами і в наступні роки. Білоцерківський договір 1651 р. обмежив козацьку територію Київщиною і відповідно козацький реєстр. Брацлавщина знову формально переходила під владу польської шляхти. Місцем розмежування козацьких та польських військ визначалося містечко Животів. Однак, блискача перемога українського війська під Батогом в травні 1652 р. фактично перекреслила всі спроби польської шляхти відновити свою адміністрацію на Брацлавщині.

В 1651 р. від Кальницького полку відійшли кілька сотенних містечок на півночі на користь Паволоцького полку, створеного в цей час із прикордонних сотень Білоцерківського та Кальницького полків. Це, зокрема, Борщагівка, Погребище, Тетіїв. Приблизно в цей же час Кальницький полк одержав ще одну назву - Вінницький, яка вживалася поряд із старою назвою.

Відомий нам також ще з початку 1649 р. Подільський полк, Титул подільського полковника мав на той час Іван Федоренко, резиденція якого знаходилась в Барі. Відомо, що ця територія згідно Зборівського договору залишилася під владою Речі Посполитої. Тому Подільський полк відновив свою діяльність лише в 1657 р. В цей час зустрічаємо в Межибожі "подільського полковника, стражника пограничного, губернатора замку межибізьського" Федора Михайловича.

Важливим джерелом, яке дозволяє нам здійснити порівняльний аналіз меж територій козацьких полків 1649 та 1654 р., є переписні книги про приведення до присяги російському царю жителів українських міст і сіл в 1654 р. До нас дійшли вони не в повному вигляді. Тому дані цих книг вимагають критичного підходу при роботі над ними. Російські чиновники, які приводили до присяги мешканців Брацлавського полку, фіксували на його території 20 міст, 35 містечок, одну слобідку і 10 сіл. Причому, таких міст як Могилів, Ямпіль, Мурахва, Браїлів, які входили раніше до складу полку, в цих списках вже не зустрічаємо. Натомість бачимо ряд нових населених пунктів, які свідчать про міграційні процеси на козацькій території в роки війни.

У Вінницькому полку нараховуємо 10 міст, 8 містечок і 36 сіл. Багато значиться "пустих міст", які постраждали в роки війни. Це - Придуки, Липовець, Чозів, Чернявка, Чагуй, Бабин Урать. В Уманському полку відповідно названо 14 міст і 17 містечок, жителі яких були приведені до присяги.

Як бачимо, значних змін щодо територіального устрою подільських полків стосовно 1649 і 1654 років не відбулося. Незважаючи на всі труднощі, які терпіли жителі подільського краю в результаті постійної жорстокої боротьби з польсько-шляхетськими військами, козацька влада міцно вкорінилася на цих землях. Всі ті полки, які існували в 1649 р. зафіксовані 1654 р. на час Переяславської ради.

Таким чином, подільські полки, територія яких була окреслена Зборівською угодою 1649 р. в складі держави Б.Хмельницького перейшли під владу московського царя. Проте Річ Посполита не визнавала цих кордонів; як і взагалі не визнавала самого факту входження України до Російської держави аж до 1667 року, коли було підписане Андрусівське перемир'я між Польщею і Росією. Договір цей, підписаний без участі та відома представників України, знову повертав подільські землі під владу Речі Посполитої.

Борисенко В.Й. / м.Київ/

КОЗАЦТВО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХУП-ПОЧАТКУ ХУШ ст.
У СИСТЕМІ ФЕОДАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Класичному феодализму, як соціально-економічній системі, було невластивим існування переважної більшості особисто вільних виробників. Його устої зміцнювалися в міру підкорення владі феодалів все нових представників нижчих станів суспільства.

Козацтво після Визвольної війни 1648-1654 рр. за своїм особливим становищем у суспільстві було незручним об'єктом, принаймні в порівнянні з вільним селянством, для закріпачення. Якщо врахувати, що козаками в окремих випадках вважали себе до 80 % усіх жителів Лівобережної України, до того ж переконаних у непорушності завойованої в роки війни свободи, то стануть зрозумілими всі складності перетворення їх у підданих старшини. І з цим мусили рахуватися новоявлені феодалі.

Козацтво більше ніж будь-який інший стан феодального суспільства було здатне до продукування як феодалів, так і ранньої буржуазії. У ході Визвольної війни воно завоювало право земельної власності і могло вільно продавати, дарувати, закладати чи передавати у спадок свої землі. Перетворення землі у товар ламало економічні підвалини феодализму з його ієрархічною структурою землеволодіння. Одночасно воно вело до мобілізації землі в руках окремих підприємливих ділків і до обезземелення маси козацтва. "Пан" В.Мохов з Лубен в кінці ХУП - на початку ХУШ ст. скупив у жителів навколишніх сіл 36 ділянок орної землі, лук і пастівники. Невідомий козак з містечка Вороніж приблизно у цей же час придбав 28 сіножатей та чимало ділянок лісу. Відомі факти володіння козаками кількома тисячами десятин земельних угідь. Крім землі, частина багатих козаків володіла значною кількістю худоби. Окремі з них мали від кількох десятків до кількох сотень овець, кіз, волів і коней.

Господарства таких власників уже виходили за межі натурального виробництва. Вироблювана у них продукція йшла не тільки на власне споживання, а й на продаж. Не маючи можливостей власноручно вести господарство, багатії змушені були вдаватися до послуг додаткової робочої сили. У більшості випадків нею виступали вільнонаймані працівники з числа селян, козаків і міщан. При цьому і власник, і наймит вступали у договірні відносини, явище у цілому невластиве феодалізму.

В перспективі розбагатілі козаки могли перетворитися у феодалів, якщо діставали право на позаекономічний примус виробника, або ж ставали буржуазними підприємцями. Господарства заможних козаків мали паростки буржуазних відносин.

Особиста свобода в поєднанні з господарською самостійністю виступала основою підвищення господарської спроможності та економічної незалежності козацтва, найголовнішого фактору успішності протидії феодально-кріпосницьким устремлінням козацької старшини. Головна феодальна повинність козаків - військова служба - не давала феодалу прибутку, а відповідно і не працювала на зміцнення економічного базису феодалізму. Феодальна державність допускала існування козацтва тільки в обмеженій кількості як неминуче явище. При цьому правлячі кола перешкождали набуттю ним визначального впливу в суспільстві і всіляко обмежували його кількісне зростання.

Не завжди старшині вдавалося це зробити. Безпосередньо після Визвольної війни маса людей, посилавчись на участь у воєнних діях, називала себе козаками і не визнавала влади феодалів. З цим мусили рахуватися як гетьманське управління, так і царський уряд. У випадках залучення селян до участі у відсічі іноземної агресії вони навіть змушені були інколи визнавати козацькі права за учасниками воєнних кампаній. Відбувалося і самовільне показачення селянських мас.

Протягом 1654-1666 рр. за рахунок показачення та інших факторів кількість селянства зменшилась у Лигимонтові на 17,8 %, Баранівці - на 43,7, Пісках - на 72 і в Яреськах

Миргородського полку – на 78, 4%. У Решетилівці цей показник становив відповідно – 62,1 % і Білоцерківці Полтавського полку – 75,5%, Володьковій Дівиці – 78,4 %, Козарах – 84,6, Івангородку – 87,6, Волинці – 61,2 і Шаповалівці Ніжинського полку – 57,8%. Значна частина селян стала самовільно вважати себе козаками й добиватися відповідних прав.

Показачення посполитих помітно активізувалося в 70-х роках ХУІ ст., коли старшинська адміністрація й російський уряд звернулися до народу України з закликом виступити проти нашествия турецької армії. Тисячі селян і міщан відгукнулися на цей заклик і всі, хто залишився живим, вважали себе козаками. Проте старшина розглядала таку участь як тимчасове явище, яке не давало права на козацькі привілеї. Тут її інтереси тісно змикалися з інтересами православною духовенства і шляхти, також незацікавлених у переході своїх підданих до козацького стану.

Паралельно з показаченням відбувалося і оселяння козацтва. Цей процес відповідав загальному напрямку розвитку України в складі Росії і, в цілому, відзначався незмінним прогресуванням. Прилуцький полковник Л.Горленко, уманський Г.Білогруд, дівицький сотник М.Шендюк, військовий канцелярист З.Шийкевич, інша старшина, монастирі та шляхта насильно переводили козаків у своїх селян. При цьому застосовувалися всі заходи впливу, навіть найжорстокіші. Типовою в цьому плані є скарга жителів Вовчої, Глазового, Жохового, Олтарів і Пігарівки Стародубського полку в 1722 р. Малоросійській колегії на те, що монахи напали на села, закували козаків у кайдани і відвезли у монастирську тюрму. Тут їх катували і врешті змусили визнати залежність від монастиря. В результаті наступу феодалів кількість козацького війська з 1654 по 1687 р. скоротилась в три рази.

Те ж саме спостерігалось і серед тієї частини козацтва, яка не брала регулярної участі у військовій службі. Це чітко проявлялося у динаміці росту селянства Лівобережної України. Протягом 1666–1713 ррн. кількість селян Прилуцького полку

збільшилась у середньому на 136,3%, а в окремих селах - від 4,5 до 483,3 %. З 47 сіл цього полку населення зменшилось тільки в чотирьох /Валки, Галка, Коренецьке і Дмитрівка/. При цьому виникає природне питання про темпи приросту населення, його залежність від процесів, що проходили в Росії в цілому і на Україні зокрема. Для цього порівнюємо наші дані з відповідними даними по Росії, де середньорічний приріст населення становив приблизно 0,5 %. Такий показник прийнятий і для Лівобережної України.

За цим показником кількість селянства у 47 селах Прилуцького полку за 47 років мала збільшитися на 25 %. В дійсності, приріст був у 5,7 раза більшим. Таке могло статися не стільки за рахунок природного приросту і зовнішньої міграції, скільки за рахунок оселяння козацтва. З незначними відмінностями подібне відбулося і в інших полках.

Кількісне зменшення козацтва при одночасному збільшенні залежного селянства наприкінці ХІІ - на початку ХІІІ ст. знаменувало початок нового етапу в розвитку феодалізму на Лівобережній Україні. З бурхливим наступом панівних класів на праві завойовання козацьких мас й перетворення їх у залежних селян феодальні порядки зміцнювалися. Натомість елементи капіталізму у виробництві й соціальних відносинах почали деформуватися і частково зникати.

Пиріг П.В./м.Київ/

ДО ПИТАННЯ ПРО НІЛІНСЬКИЙ ПОЛК У РОКИ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

На території України, що звільнювалась в ході війни 1648-1654 рр. з-під влади шляхетської Речі Посполитої, стрімко рушились окови іноземного панування, відбувався процес складання української державності, формувался новий апарат. Важливою складовою частиною цього апарату являвся новий адміністративно-військовий поділ території краю, що повсюдно замінив пануючий досі польсько-шляхетський адміністративний устрій. Старі межі воєводств, повітів, округів зникли. Замість них створювались полки зі своїм територіальним поділом.

До середини 1648 р. з-під королівської влади була звільнена Чернігівщина. Як і в інших районах України, тут також місце ліквідованого польсько-шляхетського адміністративного устрою зайняли полки: Чернігівський і Ніжинський.

Ніжинський полк займав лівий берег річки Десни, починаючи від містечка Салтикова Дівиця і кінчаючи дельтою ріки Івотки. Його землі простягались також по обох берегах ріки Сейму, від Дельти до впадіння р.Клевені, займали береги однієї з приток Десни - Остра, починаючи від м.Мрин до витоків цієї ріки. Таким чином, Ніжинський полк охоплював значну територію. До її складу деякий час входила і Стародубщина.

Полк межував, як із сусіднім Чернігівським, так і з полками, розташованими на території інших регіонів України :Київським, Переяславським, Прилуцьким. Частина його земель входили до складу цих полків. Так , до Переяславського полку ввійшли Козелець і Остер. Ічня відійшла до Прилуцького полку на Полтавщині. Загальна площа Ніжинського полку складала понад 30000 кв.км.

В свою чергу полк поділявся на більш дрібні одиниці-сотні. За реєстром 1649 р. він складався з 11 сотень: 5 Ніжинських, Дівицька, Кобилецька, Березівська, Носівська, Кобизька, одна без назви. Свого часу Ніжинському полку належали також Борзнянська , Бахмацька, Батуринська, Конотопська, Івангородська сотні. Але згодом вони відійшли до Чернігівського полку. Однак питання про те, коли це сталося, досі в науці відкрите. Невідомо й про час утворення в свою чергу нових сотень при Ніжинському полку : Любецької, Березинської та ін.

Протягом свого існування Ніжинський полк неодноразово зазнавав значних змін. Так, наприклад; у 1650 р. він складався з 9 сотень. Після Визвольної війни в окрему одиницю з нього був виділений Стародубський полк.

В старих козацьких полках сотні називались в більшості випадків іменами сотників. В полках же, що формувались в роки Визвольної війни, сотні, як правило, носили назви населених пунктів, що стали їх центрами. Особливо чітко це простежується на прикладі Ніжинського полку, в якому лише Кобилецька сотня названа в честь її керівника Г.Кобилецького.

Сотенними центрами були міста. Однак в джерелах можна зустріти випадки, які свідчать про те, що сотні формувались навколо містечок і навіть сіл. Це явище особливо характерне для сотень Ніжинського полку. Так, за станом на 1654 р. центрами Дроківської, Оленівської, Новомлинської, Рождественської, Кролевецької, Топольської, Млинської сотень були містечки, а сотень Шаповалівської, Підлипненської, Бобівської – села. До цього часу полк значно розширив свої володіння в результаті приєднання до нього нових територій, перш за все за рахунок сотень, що відносились раніше до Чернігівського полку, розміщених на лівому боці Десни і Сейму: Батуриснської, Борзнянської, Бахмацької, Сосницької, Конотопської, Івангородської, а також Новгород-Сіверського, Глухівського округів і Стародубського повіту, котрі раніше знаходились поза територією Війська Запорозького. Також в його складі з'явилось багато нових сотень, про які в 1649 р. немає ніяких згадок. В кінцевому рахунку в межах Ніжинського полку в 1654 р. існувало, за підрахунками О.М.Лазаревського близько 20 сотень. Фактично ж їх було далеко більше. Підтверджує цю думку "Описание малороссийских городов и сел Белоцерковского и Нежинского полков, с переписью жителей, приведенных к присяге на верность царю Алексею Михайловичу".

Зупинимось на питанні про кількість населення Ніжинського полку. З повною точністю визначити його немає можливості. Тому зробимо це хоч би приблизно на основі результатів перепису проведеного в 1654 р.

У всіх полках число осіб, які присягнули складало 127338 чол. Маємо дані відносно деяких полків: в Білоцерківському / з урахуванням приведених до присяги чигиринських козаків, що перебували тут – 6668 чол./; в Канівському – 2577 чол. в Корсунському – 6141 чол.; в Миргородському – 4798 чол.; в Полтавському – 5605 чол.; в Ніжинському – 20566 чол.

Наведені цифри свідчать, що найбільша кількість осіб, що присягнули, була в Ніжинському полку. В Полтавському полку, як бачимо, їх число складало 5605 чол. Крім того, відомо, що 7639 чол. цього полку не були приведені до присяги. Загалом кількість осіб, що присягли і не присягали, складає, таким чином, 13244 чол. Звідси видно, що в цьому полку осіб, які прися-

гали, було приблизно в 2 рази менше, ніж всіх, які повинні були присягати, але з якихось причин не були приведені до присяги. Якщо припустити, що і в інших полках склалась аналогічна ситуація, то легко буде встановити кількість їх жителів, котрим потрібно було присягати. Але це буде лише доросле чоловіче населення.

Збільшивши попередній показник втричі, одержимо цифру, яка виражає не що інше, як кількість всього населення полку або певного його населеного пункту. Такий своєрідний спосіб обчислення кількості населення в полках був запропонований ще Владимирським-Будановим. Користуючись його методикою, можна встановити, що в Білоцерківському полку в 1654 р. було 40000 чол., в Канівському — 15500, в Корсунському — 36800, Миргородському — 28800, Полтавському — 33600, Ніжинському — 123400 чол. Незважаючи на те, що населення інших полків встановити неможливо, є підстави стверджувати, що найбільш заселеною була територія Ніжинського полку. Навколо цього твердження не може виникнути ніяких сумнівів. Адже відомо, що населення цього полку до згадуваного часу значно зросло за рахунок збільшення чисельності реєстрових козаків, а також — переміщення на Сіверщину частини населення із таких регіонів України, як Поділля і Волинь.

На наш погляд, цікаво буде взяти про чисельність населення в кожній із сотень полку, яким було співвідношення міського і сільського населення. Таких даних в наукових дослідженнях досі не наводилось.

Таблиця I. Чисельність населення Ніжинського полку/1654р./

Сотні	Кількість населених пунктів		Всього	Кількість населення						
	міст	Містечок і сіл		В містах		В селах і містечках		В сотенних центрах		
				чол.	%	чол.	%	чол.	%	
I	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Дівицька										
/Салтикова/	I	4	3600	2100	58	1500	42	2100	58	
Березівська	I	5	7800	5600	72	2200	28	5600	72	

I	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Івангородська	I	5	3900	2200	57	1700	43	2200	57
Сиволоцька	I	I	2000	1800	90	200	10	1800	90
Оленівська	-	I	1800	I	-	1800	100	1800	100
Борзнянська	I	7	7000	1800	26	5200	74	1800	26
Шоповалівська	-	6	2800	-	-	2800	100	1700	61
Бахмацька	2	3	6600	2800	42	3800	58	2800	42
Конотопська	I	3	6900	3400	49	3500	51	3400	49
Підлипненська	-	I	1200	-	-	1200	100	1200	100
Батуринська	I	3	8400	4100	49	4300	51	4100	49
Новомлинська	-	4	3500	-	-	3500	100	2800	80
Сосницька	I	4	3400	3300	97	100	3	3300	97
Менська	I	7	5300	5200	98	100	2	5200	98
Синявська	-	I	2900	-	-	2900	100	2900	100
Киселівська	-	I	1500	-	-	1500	100	1500	100
Волинська	-	3	2400	-	-	2400	100	900	38
Понирненська	-	9	2200	-	-	2200	100	700	32
Рожественська	-	6	1800	-	-	1800	100	800	44
Кролевецька	I	4	4100	1600	39	2500	61	1600	39
Глухівська	I	8	5000	2300	46	2700	54	2300	46
Новгородська									
/Новгород-Сі- верська	I	4	5800	4200	72	1600	28	4200	72
Стародубська ^X	I	-	3200	3200	100	-	-	3200	100
Почепська ^{xx}	I	10		5400	5400	-	-	-	-
Топольська	-	2	500	-	-	500	100	500	100
Попогорська	-	I	200	-	-	200	100	200	100
Бобівська	-	I	300	-	-	300	100	300	100
Дроківська	-	I	800	-	-	800	100	800	100
Мглинська	-	I	2000	-	-	2000	100	2000P	100
Погарська	-	3	2800	-	-	2800	100	2700	96
Новоміська									
Куствівська									
Ніжинська ^{xxx}									

x До Стародуба відноситься лише одне повітове село -Старе Городище, опи у приведених до присяги в котрому немає. Тому його населення доречно буде включити в розряд мешканців м.Стародуба.

xx Відсутність будь-яких відомостей про населення повітових сіл, які присягали, унеможливило визначення кількості їх жителів.

xxx Кількість населення останніх 3-х сотень вирахувати не можемо.

Аналіз даних наведеної вище таблиці свідчить, що в Ніжинському полку проживала приблизно 1/8 частина жителів всієї України. Будь-якої рівномірності в заселенні території окремих сотень полку не існувало. Поряд з сотнями, де була зосереджена велика кількість населення /Ніжинська, Новгород-Сіверська-5800 чол., Борзнянська-7000, Бахмацька -6600, Конотопська-6900, Батуринська-8400, Березівська -7800/, існували сотні невеличкі: Попогорська-200 чол., Бобівська-300, Топольська-500, Дроківська-800/.

Майже половина населення полку /60600 чол.-49%/ зосереджувалась у містах. Питання про кількість міст полку до цього часу в науці спірне. В розпису приведенного до присяги населення вказано 16 міст/в дослідженнях деяких вчених, як, наприклад, професора Владимирського-Буданова, можна зустріти цифру 17/. У переписних же книгах їх кількість доведена до 35. Можна висловити здогадку, що в процесі приведення населення до присяги якась кількість міст була пропущена, Однак виникає сумнів у тому, щоб їх пропустили стільки багато. Очевидно число міст у переписних книгах штучно збільшено за рахунок віднесення до їх розряду частини великих містечок і сіл .

Найбільш населеними містами були Ніжин, Березна, Почеп, Мена, Новгород-Сіверський, Батурин ; найменш населеними-Сиволоч, Борзна, Івангород.

80600 чол./65%/ проживало в населених пунктах сотенного управління. Центри сотень в залежності від чисельності населення, яке в них проживало можна класифікувати таким чином:

- більше 10 тис. чол.: м.Ніжин/11600/;
- 5-10 тис.: Березна, Почеп, Мена ;
- 4-5 тис.: Новгород-Сіверський, Батурин ;
- 3-4 тис.: Конотоп, Сосниця;
- 2-3 тис.: Бахмач, Нові Млини, Погар, Глухів, Івангород, Салтикова Дівиця, Мглин ;
- 1-2 тис.: Борзна, Оленівка, Сиволоч, Кролевець ;
- 500-1000 : Волинь, Дроків, Рожественне, Панирне, Тополь ;
- менше 500: Бобів, Попова Гора.

Як зазначалося, центрами сотенного управління були міста. Але зустрічались випадки, коли ними служили містечка і села. В останніх проживало 20000 чол./16%/. Звичайно, містечки і села були менш населеними, ніж міста. Але такі з них, як Синявське, Нові Млини, Мглин, Киселівське – по кількості населення не тільки не поступались перед містами, але навіть випереджали деякі з них.

Стороженко І.С./ м.Дніпропетровськ/

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Серед наукових проблем з історії українського козацтва вагоме місце посідає проблема дослідження його військового мистецтва. Розробці цієї проблеми приділяли увагу Грушевський М.С., Яворницький Д.І., Петровський М.Н., Крип'якевич І.П., Апанович О.М., польські вчені В.Маєвський, Л.Підгородецький, В.Серчик та ін. Але з-за багатоплановості та складності проблеми, значна частина питань з військової справи козацтва потребує дальшого дослідження.

Керуючись причинно-наслідковим зв'язком при аналізі змісту проблеми, ми довели, що її успішне вирішення можливе тільки при певній послідовності розробки питань, що досліджуються. На цій підставі ми вважаємо, що першочерговими питаннями дослідження повинні бути:

1. Систематизація козацької зброї, оснащення, обладнання / в т.ч. і фортифікаційне/ та визначення їх тактико-технічних характеристик.

2. Реконструкція /реставрація/ основних козацьких та козацько-селянських битв ХУІ-ХУІІІ ст.

3. Реконструкція /реставрація/ морських походів запорозьких козаків ХУІ-ХУІІІ ст.

4. Аналіз бойових дій козаків, проведених у складі союзних військ протягом ХУІ-ХУІІІ ст.

Наукова розробка вищенаведених питань дозволить визначити основні риси військового мистецтва козацтва та порівняти його з світовим військовим мистецтвом. Одночасно буде створена можливість для обгрунтованої, більш детальної розробки окремих питань військової справи козацтва.

До таких питань слід зарахувати:

I. Співвідношення організаційної структури козацького війська з розвитком бойових порядків та управлінням підрозділами на полі бою.

2. Козацька піхота. Конструкція козацького воза.

3. Козацька кіннота, Конярство.

4. Козацька артилерія. Використання порохових ракет.

5. Козацький річковий та морський флот. Козаки-підводники.

6. Фортифікаційна справа. Інженерні підрозділи козаків.

7. Ангентурна, стратегічна, військова та тактична козацька розвідка.

8. Металургія України та виготовлення козацької зброї /вогнепальної та холодної/.

9. Порохова промисловість України та виготовлення боезапасу.

10. Система постачання козацького війська боезапасом, фуражем, продуктами харчування. Козацька медицина.

II. Бойова підготовка особистого складу козацького війська. Підготовка командних кадрів.

12. Морально-етичне виховання козаків. Місце церкви, освіти та народних звичаїв у цьому вихованні. Похідні церкви. Козацькі святині-клейноди.

Науковці Дніпропетровського університету зобов'язалися провести реконструкцію /реставрацію/ основних козацько-селянських битв XVI-XVIII ст. та встановлення співвідношення між організаційною структурою і розвитком військового мистецтва

українського козацтва. При реставрації битв використовується метод відтворення Історичного сценарію шляхом зіставлення джерел та проведення розрахунків можливостей гійськ, відповідно до конкретної місцевості та тактики того часу. При цьому треба підкреслити, що відсутність тактико-технічних характеристик козацької зброї створює значні утруднення для проведення реставрації битв. Тож хочеться сподіватись, що знайдуться відповідні дослідники козацької зброї, а також інших питань, вказаних вище.

На сьогодні нами вже реставровані битви на Жовтих Водах /1648 р./, під Корсунем /1648 р./ та під Пилявцями /1648 р./, внаслідок чого ми одержали оптимальні моделі цих битв і прояснили деякі сумніви, що мають місце в джерелах. Виявилось, що битва на Жовтих Водах розпочалася як зустрічна битва, битва під Корсунем, як битва з ворогом, який від неї ухилився, а битва під Пилявцями як взірць повної деморалізації ворога.

Оскільки для перших двох битв визначальним є просування військ. нами повністю відновлені маршрути, похідно-бойові порядки та термін руху по них військ. Для зупинки польських військ на Жовтих Водах і затримки їх під Корсунем /до підходу головних сил повстанців/ Богдан Хмельницький створив передовий загін з татарської орди, який очолював Тугай-бей.

Прояснено, що в основі задуму Жовтоводської битви було - розгромити ворога по частинах, Корсунської - перекрити йому шлях до відступу, а Пилявецької - створити психологічну кризу у його війську. В підготовці і проведенні Пилявецької битви яскраво проявилась концепція виснажливої війни, яку обрав Б.Хмельницький, як основного способу боротьби з ворогом.

Реставрація битв на Жовтих Водах, під Корсунем та під Пилявцями показала, що перемоги Б.Хмельницького були забезпечені тактичною перевагою української армії над польською за рахунок поєднання козацької піхоти з татарською кіннотою. Останнє було смертельним вироком для кінного польського війська. Цю ситуацію польські військові історики потім назвуть "кризою польського військового мистецтва у 1648-1649 рр."

Розробка питання взаємозв'язку організаційної структури козацького війська /зокрема, запорозького/ з його бойовими порядками на полі бою привернули увагу на те, що :

1. Організаційна структура запорозького війська була тільки базовою для тактичних формувань, що не стримувало розвиток тактичних прийомів.

2. Протягом століть первинною тактичною одиницею запорозького війська був підрозділ 500 козаків, який очолював полковник.

На нашу думку, цим підрозділом і обмежувався бойовий склад куреня при формуванні останнього, що привело в період апогею розвитку Січі до створення їх у такій великій кількості /ак 33/.

Отже, розпочавши роботу над проблемою дослідження військового мистецтва козацтва, науковці Дніпропетровського університету сподіваються на підтримку з боку наукових осередків республіки.

Падієнко В.І. /м.Київ/

КИЇВСЬКА АРТИЛЕРІЯ В НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІЙ
БОРОТБІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ/друга половина ХІУ-
початок ХУШ ст./

У політичних планах Литовської держави, а з 1569 р. - Речі Посполитої, Київ займав важливе стратегічне і політичне місце, як форпост, що прикривав південні володіння від нападів ординців, як оплот в придушенні народних визвольних рухів, як плацдарм для загарбання нових територій, а пізніше - католицької експансії. Крім цього, над Києвом постійно висіла загроза ординського нашествия : окремі невеликі татарські загони нападали на околиці міста по декілька разів на рік, /це не враховуючи таких великих нападів, що відбулись в 1399, 1416 і 1482 роках/. Тому, відразу після захоплення Києва, литовські феодали розгорнули в місті роботи по спорудженню оборонних укріплень і в кінці ХІУ ст. тут була побудована потужна дерев'яна фортеця - Київський замок, неприступність якого

випробувалась двома кахлибими нашествиями 1399 і 1416 років.

В 1399 р. хан Тимур-Кутлук розгромив на р.Ворсклі литовсько-руське військо і підійшов до Києва, але захопити міста не зміг. Тому він обмежився лише викупом в "3000 рублев литовских".

В 1416 р. "Едика гетман Тамерланов, царя татарского, поплени Русскую землю, и Киев, и Печерский монастырь соже и со землею соровна, ... но единаче замку тогда не може взяти в Києве Едика".

Київський замок було зруйновано лише в 1482 р., під час нападу на місто орди Кримського хана Менгли-Гірея, коли укріплення під впливом часу підупали.

Одним із засобів, який допоміг киянам і багатоетнічному гарнізону міста, що складався з українців, литовців, росіян і білорусів, відстояти свою цитадель в 1399 і 1416 роках, була встановлена в Київському замку в кінці XIV ст. артилерія. Адже, щоб відбити напад ординців, кияни повинні були застосувати більш технічно удосконалену зброю, самостріли, що мали в порівнянні з луком більшу далекобійність, а пізніше - першу артилерію. Це підтверджує і історичний документ, що дійшов до наших часів, і в якому комтур Донабурзький в перший день Нового 1397 року повідомляє свого шефа - магістра Інфлянського про передислокацію до Києва для Вітовта великої кількості "можджирів", що стали першою київською артилерією.

Одним із найперших докладних описів Київського замку та його озброєння була ілюстрація 1552 року. Озброєння Києва тоді складалось із 119 гарматних стволів: 18 "дел спижаних" /бронзових гармат/, серед яких були чотири потужні гармати і три мортири калібром 1 - 3 п'яді /стародавня п'ядь в залежності від історичного періоду дорівнювала 23 см., або 18 см./, 10 гармат середнього калібру - "з гусіное яйце", 11 "дел железных серпентинов", калібр яких був "з кулак" /аналогічні артсистеми знаходились на озброєнні усіх тогочасних західноєвропейських армій/, 8 "киев железных, з которых стреляют", - примітивний вид вогнепальної зброї, що з'явився ще в XIV ст., і 82

гаківниці – невеликі гармати, що стріляли дробом, створюючи непрохідний загороджувальний вогонь, і були незамінним засобом в боротьбі з ординцями. Що цікаво, на деяких з 18 "дел спижаных" були вибиті дати відливки: 1506, 1524, 1525, 1528, 1529 і герби у вигляді "погоні"/ вершник на коні і з мечем в руці – герб Великого князівства Литовського/, або "орла" /Польський герб/. Причому на п'яти гарматах ці два герба зустрічаються одночасно, що було справою рук литовських і польських феодалів – прибічників майбутньої Люблінської унії 1569 р. – об'єднання Литви і Польщі в Річ Посполиту.

В кінці XVI – на початку XVII століть Київська фортеця, а разом з нею і вся київська артилерія, прийшли у занепад. З цього приводу Київський воєвода князь К.Острозький зазначав, що Київський замок не мав надійних укріплень і низові козаки неодноразово захоплювали місто і Київський замок, звідки забирали гармати, порох і всю вогнепальну зброю. В цей період київська артилерія зазнала кількісних, а головне – якісних змін: загальна кількість гармат зменшилась до 112, гармат великого калібру – до 6, в той же час кількість гаківниць зросла до 91. Ці зміни привели до послаблення обороноздатності фортеці. Але, все ж таки, незважаючи на занепад, новий час /XVII ст./, наклав на міську артилерію свій відбиток. Так, 20 гаківниць з київського арсеналу було встановлено на п'яти возах по чотири – на віз. Ця ідея справила значний вплив на організацію українського козацького війська в XVII ст. і російського війська на початку XVIII ст.. Це була перша спроба створити в нашій країні кінну артилерію. Такий рід військ Б.Хмельницький створив в українському війську відразу після битви під Лютими Водами в травні-червні 1648 р., а Петро I – під час проведення військової реформи на початку XVIII ст.

Збройні загони киян використовували артилерію свого міста під час народних повстань під проводом К.Косинського, С.Наливайка, Трясила, П.Бути /Павлюка/, Я.Острияниці, Д.Гуні, та інших. Королівський уряд намагався утримати Київ за всяку ціну. Після придушення народних повстань польська шляхта

відбудувала київський замок. У фортецю були завезені нові гармати, ядра, порох.

Активно діяли кияни під час Визвольної війни 1648–1654рр. В червні 1648 р. було створено Київський полк. На початку грудня 1648 р. кияни підняли повстання, захопили Київський замок і фортечну артилерію, яка значно посилила народну армію. Київська артилерія була однією з основних сил, що захищала місто, яке стало важливим опорним пунктом і базою для постачання зброєю і боеприпасами української народної армії, "столичним містом" Б.Хмельницького.

В липні 1651 р. після невдачі під Берестечком, ворожі війська підійшли до Києва і в результаті запеклих боїв захопили місто, яке утримували козацькі війська декілька тижнів. Козакам, що відступили, вдалося врятувати київську артилерію. Гармати були вивезені з міста, а після вигнання окупантів, повернуті назад.

Протягом 1652–1653 років польське військо намагалось оволодіти Києвом. Бої велись на підступах до міста. Тому і київська артилерія була посилена і приведена в стан підвищеної боєготовності.

Після 1654 р. Річ Посполита намагалась за всяку ціну повернути в свої володіння Київ. Військ для оборони міста не вистачало. Тому на прохання Б.Хмельницького для оборони Києва 23 лютого 1654 р. прибули російські війська під командуванням воевод Ф.С.Курочкіна і Ф.Ф. Волконського: 2000 солдат і 500 стрільців. Разом з ними для озброєння Києва прибула нова для того часу російська артилерія – трьохфунтові гармати: 12 "пищалей медних" і 8 "пищалей залізних" з повними комплектами боеприпасів, що були встановлені в новій Київській фортеці, яку навесні 1654 р. побудували кияни разом з прибулими російськими солдатами. Непроступність Київської фортеці, її високі інженерні якості, та її нова артилерія, були високо оцінені сучасниками. Разом з російськими солдатами і стрільцями Київ захищали Переяславський, Білоцерківський і Київський козацькі полки. Свочасність вжитих заходів була підтверджена подальшим розвитком історичних подій. Добре проду-

мана оборона, чільне місце в якій займала фортечна артилерія, дозволила Києву стати головною базою, де зберігалась зброя і боеприпаси.

В серпні 1658 р. кияни, козаки і російські солдати за допомогою київської артилерії відбили і розгромили 20-тисячне військо братів Виговських, що облягли місто. Серед багатих бойових трофеїв, що були одним із джерел поповнення київської артилерії, і, які захопили кияни, знаходились 21 гармата і 3 бочки пороху.

В 1677 і в 1678 роках українські і російські воїни київського гарнізону за допомогою фортечної артилерії були готові відбити напад турецько-татарського війська. В 1679 р. висока бойова готовність добре озброєної Київської фортеці зрвала військовий похід на Лівобережну Україну 100-тисячного турецького війська.

Протягом другої половини ХУІ ст. з Росії до Києва постійно надходили нові російські і трофейні іноземні гармати. В цей період київський артилерійський парк складався з 111 гармат, більшість з яких - це 2-3 -фунтові гармати, а крупнокаліберні гармати складали третину всього парку. Серед них були гармати - справжні високохудожні витвори мистецтва славнозвісних російських майстрів-ливарників : Якова, А.Чохова, Якова Дубіни, Пантелея Яковлева та інших. Серед 13 великих мортир, що знаходились в той час на озброєнні Києва, була і "мортира Самозванця" - четверта за величиною і потужністю в історії вітчизняної артилерії гармата, яку відлили в 1606 р. майстри А.Чохов і П.Федоров. Тільки одне ядро до такої "мортирки" важило 13 пудів /208 кг/. На озброєнні гарнізону Києва знаходились також і пращури сучасних кулеметів - системи схожі на російські "сороки": на 23 "станках" було встановлено 537 мушкетних стволів і 10 "пицалей затинних". Стрільба з такої зброї нагадувала довгі кулеметні черги.

На початку ХУІІІ ст.розпочалась Північна війна. Гведська армія перенесла військові дії на територію України, в яких Київ займав важливе місце. За словами Петра І Київ був "главной крепостью, чем весь сей край /Україну.-Авт / содержит-

ся". На цей час київська фортечна артилерія морально застаріла. Готуючись до відсічі шведським військам, Петро I тричі приїздив до Києва, 15 серпня 1706 р. він особисто віддав наказ: "Артиллерию всю пересмотреть и пушки заранее по болваркам поставитъ ; також і людей, котрим бытъ в гарнизоне, и у них ружье и прочее, что надлежит ... к осадному времени, все исправитъ..." Крім того, для посилення оборони міста, в листопаді 1706 р. за наказом царя з Воронежа до Києва були перевезені 136 гармат. А в 1706 р. для нової Київської фортеці за особистим наказом царя в Москві були відлиті 50 трьохфунтових гармат "нового образца". Всього на кінець Північної війни в Києві нараховувалось 493 фортечні гармати. Крім фортечної артилерії, до Києва з Москви і Смоленська в 1711 і 1715 роках надійшли і польові гармати: 48 гармат, 6 мортир, 2 гаубиці.

Таким чином, київська артилерія протягом віків відіграла важливу роль в боротьбі українців за своє національне визволення, справила великий вплив на формування української народної армії Б.Хмельницького. Пізніше внесла політичний вклад у справу відсічі нападів з боку Реці Посполитої і султанської Туреччини.

Верба І.В. /м.Київ/

ІДЕЯ СПАДКОВСТІ ВЛАДИ В УКРАЇНСЬКІЙ КОЗАЦЬКІЙ ДЕРЖАВІ /друга половина ХУІ-ХУІІІ ст./

Демократична Українська козацька держава, яка остаточно сформувалась під час Визвольної війни 1648-1654 рр., майже не мала аналогів у тогочасному світі. Закономірний історичний процес йшов якраз в протилежному напрямі, підтверджуючи на практиці міцність і довготривалість монархічних, абсолютських державних об'єднань. Чим частіше нововитворена Українська феодальна держава вступала у відносини з іншими іноземними урядами, тим більше в середовищі певної частини козацької старшини виникла думка про недовговічність виборних органів та й взагалі козацьких структур влади. Ця тенденція

особливо посилилась після акту державного об'єднання України з Росією. Російська централізована держава, яка мала багатовікову монархічну традицію, безперечно, впливала на формування самодержавного начала в українському старшинському середовищі. І тому не випадково, що частина гетьманів України /Б.Хмельницький, Д.Многогрішний, І.Самойлович і особливо І.Мазепа/, яка була тісно пов'язана з політикою царського уряду, виступала носіями монархічного начала. Ця монархічна тенденція виявилась у прагненні правити без участі загальної Раді.

Другим виявом монархічного начала були спроби гетьманів встановити спадковість у своєму роді. Першим, хто прагнув встановити таку спадковість влади, був Богдан Хмельницький. Як керівник Визвольної війни українського народу, він здобув собі такий авторитет, що фактично його влада була непорушна. Він й сам розумів своє виключне становище. У розмовах з російськими послами у 1649 р. він, зокрема, відзначив, що "волею божою послідньому в чоловіцїх мені звелено над Військом Запорізьким і над Білою Руссю у війні цїй начальником бути і над ляхами і над Литвою перемогу здобути", а польським послам він заявив, що став єдиновладцем і самодержцем Русі.

Маси українського населення, вірячи в геній Хмельницького, високо підносили владу гетьмана, а козацькі сотники в листуванні з російськими воєводами давали йому титул государя, тобто незалежного володаря. Величезний авторитет Б.Хмельницького, дав деяким сучасникам припускати, що він, нарешті, проголосить себе князем Русі. Такі здогади поширювали А.Кисіль та інші польські магнати. Пізніше держави, які намагались схилити гетьмана на свій бік, заявляли про готовність визнати його князем. Такі пропозиції находили і від Порту, і від Швеції. Б.Хмельницький особисто підтримував таке враження. Так, в листі від 18 червня 1657 р. до господаря Валахії Щербиня він називав себе гетьманом "з божої ласки". Потурачи гетьманові, особи з його найближчого оточення підтримували цей авторитет серед європейських дворів.

Зрозуміло, що за таких умов в руках гетьмана була зосереджена вся повнота влади як і до до вирішення внутрішніх справ держави, так і зовнішньої її політики, яку він проводив самостійно і незалежно. При такому абсолютизмі влади гетьман активно проводив протекціоністську політику для своїх родичів і найближчого оточення, що було опорою для здійснення його задумів. Один з двоюрідних братів гетьмана / а за іншими даними - племінник / Захарія Хмельницький їздив послом від гетьмана до Варшави. Свого племінника Павла Яненка-Хмельницького гетьман зробив київським полковником. Невідомий на ім'я брат Богдана Хмельницького був полковником в Сосниці. З ним гетьман активно листувався. Шуринами Хмельницького були ніжинський полковник Іван Золотаренко та священник Федір Радкевич /чи Радович/, який став духовником гетьмана. Племінник Хмельницького - Прокіп Бережеський згодом став генеральним суддею. Третя дружина Богдана Хмельницького Данна мала в Чигирині навіть свій двір; її штат складався із знатних жінок. Вона сама видавала універсали: її універсал Густинському монастиреві 22 липня 1655 р. підписаний "Гетьманова Анна Богданова Хмельницька", поруч - печатка та родовий герб "Абданк".

В оточенні гетьмана перебували впливові особи, здебільшого пов'язані родинними відносинами, які часто виконували особисті доручення Б.Хмельницького. До них можна віднести Данила Виговського, що був одружений на дочці Б.Хмельницького Катерині, брата генерального писаря. Згодом Катерина сдружилась з Павлом Тетерею - переяславським полковником; друга дочка гетьмана, Степанида, була дружиною полковника Івача Нечая. Взагалі, говорячи про родинні справи гетьмана, М.Аркас зазначав, що після смерті Богдана гетьманського уряду домагались і його кривняки, тим самим гублячи рідну справу свого крає. Зрозуміло, що ці родичі були вкрай зацікавлені у збереженні влади в Богдановім роді і підтримували дії гетьмана у цьому напрямі.

Хмельницький, маючи високий авторитет, часто відмовлявся від почесей, заявляючи, що йому "на господарстві бути не пристойть - не тієї природи людина". Свої особисті прагнення він виявляв тільки в тому, що бажав забезпечити спад-

ковність гетьманства для своїх синів - спершу для Тимоша, пізніше - Юрія.

Свого старшого сина Тимоша батько змалку почав готувати для вищих козацьких псаад : брав його у воєнні походи під Зборів і в Галичину, а в 1650 р. під керівництвом генерального осавула Дем"яна Лисівця у похід на Дон "лише для того, щоб привчити до ратної справи, щоб знов служити". Одночасно Хмельницький знайомить Тимоша з веденням політичних справ, посилає до Києва вписувати документи до гродських книг, наказує бути присутнім на аудієнціях іноземних послів. Крім того, він мав намір вислати сина до Семигорода для набуття досвіду при дворі семигородського князя Юрія Ракоція. Щоб придати синові особливої ваги, він у 1652 р. одружив його з Розандою, дочкою молдавського господаря Василя Лупула, тим самим породичавшись з монархічною династією. З усього було видно, що Тимоша Хмельницький готував в свої спадковці. Але смерть сина у боях під Сучавою у 1653 р. порушила плани гетьмана.

Та у 1657 р., відчуваючи наближення смерті, Б.Хмельницький провів обрання свого наступника - молодшого сина Юрія, слабовольного та хворобливого юнака. Генеральна Рада його обрала, але вчинила це виключно під впливом Б.Хмельницького. Передача гетьманської булави спадково, без виборів була новим явищем в історії Гетьманщини і викликала опозицію, насамперед серед старих полковників, які стояли за збереження традицій обрання гетьмана вільними голосами. Як гадає історик Н.Полонська-Василенко, лідером цієї опозиції був друг, товариш і найближчий співробітник гетьмана генеральний писар І.Виговський. " В хвилину, коли важила доля держави, - пише В.Липинський, - ця агітація проти династичних планів старого гетьмана викликала страшне катастрофічне замішання в рядах старшини. Гетьман живив всіх заходів, спочатку він благав видатніших представників старшинської опозиційної партії; потім генерального осавула Ковалевського та полковника Лесницького призначив опікунами Юрія, а самого Виговського просив бути наставником його. Але це
Тоді гетьман вдався до терору: наказав
і ще чотирьох полковників, а Виговського ланцюгами до землі

прикували і так біля ніг своїх гетьман тримав його "мало не цілий день".

За опозицією старшини настала черга опозиції у війську, що перебувало на той час у Польщі під командуванням полковника Ждановича. Останній повернув військо до Чигирина. У гетьмана, внаслідок усіх хвилювань, стався серцевий удар, від якого Б.Хмельницький і помер. Це була велика трагедія для України, результати якої відчувались відразу: Україна програла війну Польщі. Разом з тим цей трагічний епізод показав глибину анти-монархічних настроїв в середовищі козацької старшини, на які повинні були зважити всі наступні гетьмани України.

Другу спробу зробити гетьманську владу спадковою здійснив у 1671 р. Дем"ян Многогрішний. Виходець з простого середовища, він своїй кар"єрі завдячував особистим здібностям. Одержавши гетьманську булаву на Лівобережній Україні за допомогою російського уряду, Многогрішний повів відверто промонархічну політику, діючи як самовладний господар: не скликав раду, а все вирішував особисто, змінював виборних полковників і садобив на старшинські посади своїх родичів, силою придушував першу-ліпшу спробу сваволі та карав винних. В часи його правління один з таких головних демократичних інститутів, як козацькі ради, перестав зовсім функціонувати, а всі важливі питання українського життя гетьман вирішував у колі своїх найближчих родичів. В такій обстановці, незважаючи на опозиційні настрої частини козацької старшини, Д.Многогрішний у 1671 р. назвав своїм наступником брата Василя, наказного гетьмана. Це ще більше посилювало ворожість до гетьмана і в кінцевому підсумку прискорило його загибель.

Гетьман Іван Самойлович наважився випробувати долю втретє. Він хотів з Лівобережної України зробити аристократичну державу. Хоча при обранні на гетьманство старшина йому поставила ряд вимог, що обмежували владу, він досить швидко за допомогою російського уряду й певних кіл козацької старшини домігся відміни незручних пунктів урядової програми. І.Самойлович не скликав загальної ради, а обмірковував усі справи з радою старшин, створив інститут бунчукових товаришів, до якого

входили переважно сини старшини, що оточували гетьмана. За його правління, яке тривало 15 років, зароджувалась гетьманська держава з монархічним характером. Своїх синів він відправив до Москви, де ніжинський протопоп Семен Адамович готував їх до відповідальних посад. Переконавшись, що влада його міцна, І.Самойлович оголосив своїм наступником сина Семена, але той помер молодим. З другим сином, Григорієм, батько мав погані відносини. За нового кандидата на гетьмана І.Самойлович вважав молодшого сина Якова. Можливо, що перспектива для старшини мати спадкових гетьманів з роду Самойловичів настроїла багатьох проти гетьмана і пошкодила йому самому: вища старшина дсмоглася у 1687 р. усунення Самойловича.

Четверта спроба була зроблена І.Мазепою, прагненням якого було встановити на Україні абсолютну владу. Але він не мав прямих нащадків. Старший небіж його, якого він хотів зробити гетьманом, полковник Іван Обидовський, загинув під час походу на шведів у 1702 р. Молодший, Андрій Войнаровський, мало походив на носія гетьманської булави. Після смерті Мазепа в Бендерах Войнаровський підтвердив цю характеристику, задовольнившись тільки Мазепиною спадщиною.

Останнім, хто наважився на спробу перетворити гетьманську владу на спадкову, був Кирило Розумовський. У 1763 р. частина старшини склала царському урядові петицію, в якій просила затвердити гетьманство за родом Розумовських. Як пише Л.Окиншевич, "цим би гарантувалось збереження державної природи України на дальші часи". Це дуже добре розуміла Катерина II, яка взяла курс на посилення абсолютських тенденцій. В укр.їнській політиці вона хотіла, щоб "саме їм" гетьманів було забуто і у відповідь на прохання старшини взагалі скасувала інститут гетьманства.

Таким чином, політика передачі гетьманської влади в спадковість своїм нащадкам, яку проводили гетьмани, наптовхувалась на протидію двох сил: по-перше, частини козацької старшини, яка в цьому вбачала антидемократичний акт, а по-друге, царського уряду, який весь час проводив політику обмеження й наступної ліквідації гетьманського правління.

Гурбик А.О. /м.Київ/

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ І ФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ СУДУ В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Українську державу середини ХУІ ст. з точки зору формування в ній правових відносин та органів суду по праву можна вважати послідовницею Запорозької Січі. Державні інституції, в тому числі судові органи, що створювались і функціонували в цій "християнській козацькій республіці" в свою чергу були генетичними послідовниками державотворчих традицій, що йшли з часів Київської Русі, послідовних Галицько-Волинського, Київського та інших українських князівств. Важливість збереження таких рис української державності як судові органи, широкої палітри правових відносин на терені Запорозької Січі обумовлювалась тим, що з другої половини ХУ ст. з остаточною ліквідацією удільного ладу українських князівств на території України стали утворюватись державні структури тих держав до складу яких входили українські землі /ВКЛ, Королівства Польського, після 1569р. - Речі Посполитої, Угорщини, Молдавії/. Незважаючи і на те, що уряд Речі Посполитої вбачав у козаках своїх підданих, а з середини ХУІ ст. на Запорожжя формально поширилась влада українських гетьманів і зверхність російського царя в межах т.з. вольностей все ж були створені і функціонували не тільки українське військо, а й своєрідні правові відносини.

Теоретичною основою діяльності судових органів в Запорозькій Січі були віковічні традиції, положення звичаєвого права українського народу. В початковий період історії українського козацтва в куренях козаки спираючись на свій попередній досвід встановлювали певні норми суспільного життя, виробляли відповідний правовий світогляд, чинили часом відмінне в конкретних проявах, але спільне в його основних рисах судочинство. Це перш за все було обумовлено спільністю рис правового життя на українських /Волинь, Київщина, Брацлавщина/ та сусідніх білоруських землях /Пінщина, Берестейщина, Слонімщина і ін./, населення яких стало основним джерелом формування українського козацтва. Документальні матеріали ХУ-ХУІ ст. свідчать про високий рівень правової свідомості українських

і білоруських селян-общинників, не кажучи вже про землян і бояр /останніх значна частина дослідників вважає основним джерелом формування козацтва до кінця ХУІ ст./, які брали активну участь в розв'язанні різних майнових конфліктів, вирішенні кримінальних справ, знали до тонкощів положення копного судочинства і з знанням справи виступали на копах, використовуючи не тільки звичаєве право, а й статuti і судєбники узаконєні фєодальною державою.

Незважаючи на відсутність загального зводу законів у Січі і знання основних правових положень козаками, все ж певні його сторони отримували письмове оформлення. В 1762 р. тут було "зділано писменное и круговое обязательство впредь в войске запорожском всегда содержать и сохранять ненарушимо утвержденные прежним войсковым приговором добрые порядки. а именно искорененного воровства к умножению не допускать". В 1764р на Січі, з метою боротьби із злочинністю було ухвалєно інші письмові положєння, що посилювали відповідальність за крадіжки та збереження краденого, вводилась заборона брати винних на поруки і навіть в кошового забиралось право помилування злочинців. Подібний список можна було б продовжити. Але тут важливо відмітити те що в Запорозькій Січі звичаєве право збереглось не тільки в пам'яті козаків, але й було зафіксовано в письмовій формі певною мірою пристосовувалось до місцевих умов. Причому не слід ігнорувати і такий аспект проблеми, як литовський, польський, російський, татаро-турецький вплив на певні сторони січового судочинства, зокрема на систему покарань і т.п.

Вища судова влада на Запорозжі належала кошовому отаману, що впливало з його верховної влади над усім військом запорозьким, хоча офіційним суддею був військовий суддя. В курєнях судові справи розглядали курінні отамани. Певні судові функції в Запорозькій Січі виконували військовий писар, осавул і довбуш. Деякі судові справи могли розглядатись на зборах всього Коша.

Створєна на Запорозжі система судочинства справляла істотний вплив на формування судових органів в Українській державі, що виникла в роки Визвольної війни середини ХУІІ ст. Адже козаки прагнули поширити січові правові відносини не тільки на все

Запорожжя, а й на інші українські землі. В тогочасних документах містяться численні згадки про те, що козаки в містах і селах України "мають своїх гетьманів і різні форми власного правосуддя" / 1609 р./, що вони "не несуть відповідальності перед жодним судом, крім суду тих отаманів, яких вони самі собі встановили, обравши власних суддів і старшин" /1613 р./. Причому ці процеси відбувались повсюди на Брацлавщині, Волині, Київщині, Поділлі, Чернігівщині.

Певний вплив січового судочинства на формування правових відносин і органів суду в Українській державі відзначався і в останні часи існування Запорозької Січі. Цей період характеризувався на Україні переплетінням існуючих судових органів і рис січового судочинства. Зокрема, з 1734 р. Січ підпорядковувалась вже Київському генерал-губернатору, а з 1750 р. гетьманській адміністрації. Прерогативою гетьмана в даний період стає військовий суд з кримінальних справ. З 1755 р. гетьманська адміністрація вже вимагала від старшини передачі до Генерального суду / в Глухові/ усіх без винятку запорозьких козаків, які брали участь у гайдамацькому русі.

Таким чином, в період існування Запорозької Січі /XVI-XVIII ст./ в ній склались певна система судових органів і практика січового судочинства, що грало важливу роль в збереженні етнічної самобутності цієї важливої ознаки української державності, яка істотно вплинула на процес формування судових органів в Українській державі.

Шульга І.Г. /м.Вінниця/

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ У СКЛАДІ УКРАЇНСЬКОГО ВНУТРІШНЬОГО РИНКУ

Все характерне українському народові було властиве і запорозьким козакам. Вони героїчно боронили рідну батьківщину, вміли орати, сіяти, жати, займалися ремеслом, промислами, торгівлею.

Українці, мабуть, вперше усвідомили себе, як етнічну спільність, в роки Визвольної війни 1648-1654 рр. На всій прабатьківській землі від Північного Дінця до Карпат вони тоді заговорили рідною материнською мовою. З того часу спілкування широких народних мас Лівобережної, Правобережної, Західної України і Запорозької Січі набуло нового політичного значення. Воно відповідало економічному розвитку всіх українських земель. З тих часів почало утверджуватися на Україні чуття єдиної родини.

Запорозька Січ від початку і до кінця свого існування підтримувала економічні зв'язки із містами Лівобережної, Правобережної і Західної України. Основною формою господарства на Січі був змівник, в якому козаки вирощували коней, велику рогату худобу, овець, тримали пасіки, займалися землеробством і садівництвом. Значна частина продукції, виробленої в змівниках, відправлялася на ринок. Документи засвідчують, що запорозькі козаки здавна продавали коней, велику рогату худобу чигиринським, черкаським, уманським та іншим купцям. На українському ринку користувалися попитом також шкури, смушки, овчини, сало, масло, сир, суха ів'ялена риба, що привозилися із Запорозької Січі. Як відзначав Д.Яворницький, можна без перебільшення сказати, що вся торгівля Польщі, Литви, України і півдня Росії XVII-XVIII ст. знаходилася в руках запорозьких козаків і велься завдяки їх посередництву.

У вільний час козаки займалися промислами: ремеслом, риболовством, чумакуванням, мисливством. В "Летописном повествовании о Малой России" відзначалося, що населення, яке проживало в передмісті Січі складалося із запорожців-ремісників, різного торговельного люду, не зв'язаного із військовими справами. Серед них зустрічалися ковалі, слюсарі, кравці, шевці, ливарники, майстри по ремонту зброї, виготовленню селітри тощо. В окремих майстернях працювали наймані люди. У середині XVIII ст. тільки на Лівобережну Україну із Січі вивозилося у середньому півтори тисячі "четвертних" або 5000 "пароволових" возів риби і солі. Багато чумацьких товарів досягли також території Правобережної і Західної України, Молдавії і Польщі. На Правобережній Україні козаки найчастіше відвідували Київ, Корсунь, Умань,

Лисянку, Торговицю, Білу Церкву, та ін. Звідти козаки - торговці прямували Чорним або Шпаковим шляхами на захід, добираючись до м. Львова, де збували рибу, воли. До 1754 р. запорозькі козаки не платили мита. Після відкриття митниць в Переволочній і Кременчузі мито збиралося зі всіх експортних і імпортних товарів.

Найбільше товарів вивозилося і завозилося на Січ через Микитин Перевіз /теперішній Марганець/. За даними 1755 р. із України було завезено на Запорожжя пшеничного і житнього борошна - II тис., пшона - 5 тис. четвертей, горілки - 500 бочок, пива - 200, меду - 1000 відер, ниток для риболовних сіток - 4 тис. пудів, полотна - 20 тис. арш., хрящовини - 20 тис. арш., китайки, бавовняної тканини та сукна - 10 тис. арш. Із Січі на Україну того року вивезено: риби - 1500, солі - 2 тис. четверекових возів, вовчого і, лисячого хутра - 4 тис. штук, коней і великої рогатої худоби - 2 тис. голів, сала - тисячу пудів та багато інших товарів. Козаки не раз зверталися з проханням до царського уряду відмінити мито на експортні і імпортні товари, але успіху не мали. Завдяки тому, що ярмарки збиралися у всіх містах та містечках України і термін проведення їх суворо регламентувався державою, козаки мали змогу відвідати великі і дрібні ярмарки, торги й базари. Як свідчать архівні документи, їх можна було зустріти в Ніжині, Ромнах, Києві, Полтаві, Переяславі, Бердичеві, Богуславі, Немирові, Бродах та інших містах. Найчастіше козаки вели жваву торгівлю в південних українських містах Єлисаветграді, Крилові, Новогригорівці, Кодаку, Будицах.

Торгівля велася і у Січі. На січовому плацу - крамному базарі та передмісті йшли жваві торги у спеціально збудованих для цього лавках, ятках, шишах, торгових рядах. Там можна було купити сідла, кінську зброю, шаблі, горілку, полотно, сукно, одяг, взуття тощо. Крамні базари, корчми, заїжджі двори можна було зустріти і в паланкових селах - Кам'яному на Калміусі, Гарді на Бузі, Микитиному на Дніпрі. Серед торговців, які жили в передмісті Січі зустрічалися запорозькі козаки, приписані до куренів та різний торговий люд, не зарахований

до війська. Деякі з них за національністю були не тільки українці, але й представники інших народностей – росіяни, татари, поляки, євреї, вірмени тощо. Асортимент товарів, що продавалися і купувалися на місцевих базарах, був різноманітний – шерстяні, лянні, конопляні, бавовняні, тканини, шкіряні, ювелірні, залізні вироби, предмети домашнього вжитку, продукти харчування, фарби, ліки та багато іншого.

Січ підтримувала економічні зв'язки із усіма українськими землями та Росією. Вона посідала важливе місце в міжнародній торгівлі. О. Скальковський писав: "Запорозька торгівля з Туреччиною складалася з відправки туди товарів російських мануфактур, свого хутра, не оброблених шкір, вершкового масла, риби, ікри, українського тютюну, а в імпорті переважно – вина, бакалійних товарів, оливкової олії, шовкової і бавовняної тканини, а також доброї зброї, свинцю, кіньської зброї та іншого".

Козаки були постійними гостями східних ярмарків і базарів, що збиралися в Криму та Туреччині. Найчастіше їх можна було зустріти в Перекопі, Очакові, Константинополі, Варні, Кілії. Як зауважив Д. Яворницький, запорозькому війську навіть дозволялося тримати свого торгпреда в Стамбулі. В 1746 році у Січ прибуло 8 купецьких кораблів /7 із них належали грекам, 1 – туркам/. Із Січі в Туреччину вивозили хутро, шкіри, вовну, полотно, прядиво, канати, вівці, м'ясо, олію, масло, рибу, ікру, збіжжя, а імпортували – зброю, боєприпаси, ситець та іншу бавовняну тканину, китайку, козухи, чоботи, шапки, шовк, вино, лимонний сік, оливкову олію, ладан, бакалійні товари.

Запорожці досягали побережжя Середземного моря, мали можливість відвідувати південнослов'янські міста Болгарії, Сербії, також Греції, Палестини. Незважаючи на напружені відносини, що існували між Запорозькою Січчю і її найближчим сусідом – Кримом в усі часи, торговельні відносини між козаками і татарами переривалися рідко. Найчастіше торгівці зустрічалися у Січі, Перекопі, Кафі, Козлові. Товари в обидві сторони завозилися як водними, так і сухопутними шляхами.

Запорожці відправляли свої ремісничі вироби, сільськогосподарську продукцію на дубах, возах. Асортимент експортованих у Крим товарів мало чим відрізняється від тих, що вивозилися в Туреччину. Так, в 1763 р. тільки через Кременчузьку митницю завезено в Перекоп - 110 п., Гахчисарай - 120 п., Кафу - 113 п., Судак - 50 п. вершкового масла. Крім того, в Перекоп - 800 мішків, 58 п. тютюну, в Кафу - 28 тис. арш. простого і тонкого полотна. Багато хутра, полотна та інших галантерейних виробів реалізовано в Карасубазарі та інших містах Кримського півострова. Із Криму найчастіше завозилася у Січ сіль, саф'янове взуття, сірі смушки, волоські горіхи, виноградне вино, верблюди.

Запорозька Січ була транзитною територією для українських, російських, білоруських товарів, що експортувалися до Криму, Туреччини, Грузії, Вірменії, на Балканський півострів. Отже, Січ у XVIII ст. посідала належне їй місце на внутрішньому українському національному ринку, що формувався і зміцнювався, втягуючи в економічні взаємини всі українські землі, пошматовані іноземними державами.

Шевченко Ф.П. /м.Київ/

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ У МІЖНАРОДНИХ ЗВ'ЯЗКАХ

Історичний досвід досить переконливо свідчить про те, що зв'язки між народами обумовлені суспільним поступом і залишають після себе відповідні наслідки.

Для різних періодів історії характерна своя специфіка і роль міжнародних відносин. Ті чи інші групи населення по своєму ставились до складних подій міжнаціональних стосунків. В виступі зупинюсь на одному аспекті цієї важливої проблеми, а саме про роль запорозького козацтва у міжнаціональних зв'язках українського народу.

✓ Нині досить широко відзначається 500-річчя виникнення козацтва на Україні. Об'єктивно так склалося, що козацтву судилося відігравати важливу роль в історії українського народу, у його зв'язках з іншими народами. Слід згадати і про те, що в наш час приділяється увага історії козацтва, не тільки на Україні, але й в інших регіонах Радянського Союзу.

Виникнення козацтва було обумовлене тими обставинами та ходом подій, які мали місце на українських землях у ХІХ-ХУІ ст. Це був час, коли завершувалося формування української народності, а землі на яких це відбувалося потрапили до складу іноземних держав: Польщі, Литви, Молдови та Угорщини. Степова і Причорноморська територія перебували під владою Кримського ханства, яке стало васалом султанської Туреччини.

Таке становище українських земель співпало з розвитком феодальних відносин, що супроводжувалося посиленням соціального гніту трудового люду. В цей час особливо зросло переселення /перехід/ у місцевості, де можна було жити незалежно, вільно. Такими місцями стали південно-східні землі, зокрема Правобережне і Лівобережне Подніпров'я. На цих землях новим поселенцям довелося бути озброєним і об'єднаним, щоб захистити свою свободу. Так на цій території виникло козацтво. Один із авторитетних знавців походження цієї категорії населення Богдан Хмельницький зазначав, що козаками ставали люди, "котрі холопства не витримали і пішли в козаки". Це визначало соціальний характер козацтва своєрідного класу - стану феодального ладу.

✓ Поява козацтва документально зафіксована в ХУ ст., хоч воно могло існувати вже раніше. Виникло воно на пограничній території між українськими і татарськими поселенцями. Видно, що між ними не все зводилося лише до загострення відносин та конфронтації.

На територію, де формувалося козацтво прибували вихідці з різних українських земель. В цьому поряд з іншими рисами козацтва досить виразно проявлялася національна єдність української народності. В результаті кількісного росту і посиленню активності козацтва в європейських країнах українців називали козацькою нацією.

З середини ХУІ ст. центрами козацтва стали острови за Дніпровськими порогами. Цим визначалася назва - запорозьке козацтво. Вона поширилася на козацтво, яке проживало на інших українських землях, зокрема на Подніпров'ї.

Запорозьке козацтво не було виключним явищем у суспільному житті. Хоч і в специфічних умовах, але майже одночасно, виникло козацтво на півдні Росії, що увійшло в історію з назвою-Донське козацтво. Між обома козацькими таборами існувало багато спільного в суспільному становищі та діях. Це знаходило свій прояв в тому, що запорожці в значній кількості перебували на Дону, донські козаки у Війську Запорозькому, а також у спільних діях проти іноземних ворогів та повстаннях проти гніту/наприклад повстання під керівництвом Івана Болотникова, Степана Разіна та інших/.

✓ Взаємовідносинам запорозького козацтва з урядом Росії та різними групами населення цієї країни вже приділялась увага в історичних дослідженнях, але ця проблема невичерпана і потребує дальшого всебічного дослідження. Є надія, що це знайде належну увагу у наукових студіях. Козацтво не тільки продовжило традиційні українсько-російські зв'язки, але збагатило їх новим змістом і формами.

В принципі суспільний і політичний устрій Запорозької Січі мав антифеодальний характер. Йому були притамані відповідні демократичні риси - антикріпосництво, рівні права на користування земельними та іншими угіддями, участь в органах самоуправління - загальних радах, у виборах старшин та прийнятті законодавчих актів. Було встановлено і відповідні обов'язки козацтва.

Свобода і рівність характерні для запорозького козацтва, викликали відповідну увагу та стремління цим скористатися не тільки серед населення України, але й в інших країнах. Цей зв'язок досить виразно проявився в етнічному складі козацтва на Запорозькій Січі. Відомий дослідник запорозьких козаків Дмитро Яворницький в своїй аргументованій праці "История запорожских козаков" зазначав: " В Сечи можно было встретить всякие народности, чуть ли не всего света выходцев, как то: украинцев, поляков, литовцев, белоруссов, великоруссов, донцев, болгар, волохов, черногорцев, татар, турок, жидов, калмыков, грузин, немцев, французов, итальянцев, испанцев и англичан. Но главный процент, приходивших в Сич давала разумеется Украина" /Д.І.Яворницький. Історія запорозьких козаків .Т.І.К., 1990, с.193/.

Чисельні джерела свідчать про досить широкий національний склад запорозького козацтва на всіх етапах його існування.

Необхідно на це звертати увагу, бо в цих національних зв'язках брали участь народні маси, а не вузьке коло тодішніх панівних класів-станів. Мова також йде не лише про зв'язки, а про єднання тодішніх прогресивних кіл суспільства різних національностей. І в цій справі важливу роль відіграла Запорозька Січ.

Більша частина українських земель з ХУІ ст. перебувала в складі Речі Посполитої. Це був час посилення феодального гніту та одночасний наступ на козацтво, незважаючи на те, що воно відіграло важливу роль в організації боротьби проти агресивних дій султанської Туреччини та її васала Кримського ханства. В козацтві, не без підстав королівська влада вбачала порушника кріпосницьких порядків, а тому застосовувало ряд засобів, щоб обмежити здобуті права козацтва та його кількість. Це викликало протест козацтва у формі не лише звернень до уряду, але досить частих збройних виступів проти існуючих порядків. Козацтво перетворювалося у провідну силу визвольної боротьби українського народу з-під іноземного гніту. Це набувало міжнародного резонансу, про що свідчать описи становища та подій на Україні зарубіжними авторами ряду європейських країн.

Запорозьке козацтво було визначальною силою Визвольної війни, яку очолив видатний полководець і державний діяч Богдан Хмельницький. Піднявшись на боротьбу, народні маси України, об'єднані у військо, здобули ряд перемог. Події, що відбувалися на Україні зайняли важливе місце в міжнародних відносинах, що знайшло широкий відгук в численних джерелах та діях урядів різних країн. Запорозьке козацтво ґрунтовно ввійшло у широкі міжнародні відносини.

Питання про міжнародні зв'язки та дії Запорозької Січі і запорозького козацтва досить широке. У виступі ж автор прагнув торкнутися лише окремих аспектів цієї важливої проблематики.

ОСВІТА НА ЗАПОРОЗЬКІЙ СІЧІ

Історія запорозького козацтва у вітчизняній історичній науці висвітлена досить широко і представлена значною кількістю монографічних досліджень. Тим часом питання культури, зокрема освіти запорозького козацтва, залишаються майже невивченими. Існуючі розвідки, проблеми в цілому не розв'язують.

Освіта на Запорозькій Січі досягла найвищого рівня розвитку у ХУІІІ ст. Дані 1763 і 1779 рр. свідчать, що із сотні козаків в одному курені письмених було 53 чоловіки, в іншому із сотні письмених нараховувалось 60 чоловік.

1763 р. курінні атамани і деякі старші козаки дали в Кіш розписку суворо дотримуватись всіх звичаїв внутрішнього благоустрою в своєму війську: на підтвердження поставили підписи, хто вмів писати, то письмом, а хто не вмів, то хрестами. Тоді на 13 неписьмених в одному курені виявилось 15 письмених. 1779 р. вже після падіння Січі, коли запорожці присягали на вірність російському урядові, з 69 чоловік, які присягали, 37 виявилось письменими, тобто 53,6 %. Про це свідчить повідомлення князя Потьомкіна Азовському губернатору генерал-поручику Черткову від 7 серпня 1779 р.

Досить таки високий рівень освіти на Запорожжі пояснюється тим, що там були школи, в яких козацтво навчалося грамоти. Вони існували у трьох видах: церковно-приходські, монастирські і січова, найвища школа.

Церковно-приходські школи існували майже при всіх приходських церквах запорозького поспільства. Ці школи знаходились в паланках по слободах, зимівниках і хуторах. У запорожців був такий звичай, що коли вони мали де в селі будувати церкву, то без шпиталю та без школи не будували її. Церква з дзвіницею, по один бік її шпиталь, а по другий школа складали невід'ємну ознаку всякого православного приходу в запорозькому краї. Так, у "Ведомостях о числе козаков в слободах" від 1770 р. згадується школа в слободі Курилівці.

Монастирські школи існували при Самарському Пустинно-Миколаївському і Нехворощанському монастирях, які знаходились відповідно на території Самарської і Орельської паланок. Школа при Самарському Пустинно-Миколаївському монастирі виникла разом з його першою церквою, приблизно у 1576 р. Тоді на великому острові між річкою Самарою і її рукавом Самарчиком запорожці побудували першу в своїх "вольностях" дерев'яну церкву з шпиталем, дзвіницею і школою. Запорожці виписали для церкви ієромонахів з київського монастиря і забезпечили її релігійними книгами. 1602 р. цю церкву перетворили в Самарський Пустинно-Миколаївський монастир.

1659 р. запорожці взялися за відновлення зруйнованої татарами церкви в Самарському монастирі: незабаром на місці невеликої церкви, яка згоріла, виникла велика і краща, як і раніше, з шпиталем, дзвіницею і школою. Школа при Самарському Пустинно-Миколаївському монастирі – перший зародок освіти на Запорожжі.

Найбільше даних збереглося про січову школу. Сучасник, військовий інженер Мишецький, який знаходився в Запорозькій Січі з 1736 по 1740 р., писав, що "певчие у них все обучаются в учрежденной их школе, которых казаки запорожские, по родству и по другим случаям берут из Малороссии, а приведши в Сечу, некоторые богатые, в оную школу отдают вместо детей своих, оные и самовольно из Киева и из Польши приходят." Школярів, за свідченням одних авторів, знаходилось в Січі понад 30 чоловік, за свідченням інших – до 80, з яких 30 дорослих і 50 підлітків. Січові школярі вибирали із власного середовища двох отаманів, ... одного для школярів молодшого, іншого для школярів старшого віку. Ці отамани зберігали в себе шкільні гроші і могли бути замінені самими ж школярами. В функції отаманів входило також забезпечення школярів продуктами харчування й іншими життєвими потребами.

Скарбниця січової школи поповнювалася пожертвуваннями з боку парафіян, а також від колядування під вікнами січового товариства та поздоровлення його на свята Різдга Христового, Нового Року і Христового Воскресіння. Школярі ще дзвонили в

дзвони і читали псалтир по померлим і вбитим, продавали ладан в церкві, за що також отримували плату як продуктами, так і грошима.

Скальковський вказує ще й на інші статті доходу січових школярів. Він пише, що "кроме обыкновенных пожертвований, войско при разделе жалованья, провианта, доходов с питейных домов, лавок, рыбных и звериных ловель, даже воинской добычи, одну часть, обычаем узаконенную отдавало на церковь, а другую на школу". Школярі одержували ще певну долю від бойових запасів свинцю і пороху, які щорічно присилалися з Петербурга в Січ на все запорозьке низове військо. Деякі школярі частково були на утриманні тих козаків, які їх /школярів/ привезли в Січ.

Козацтво в усі часи піклувалося про школярів. Дидаскал зобов'язаний був доповідати про успішність учнів і стан їхнього здоров'я самому кошовому отаманові, а той з свого боку, завжди радив, як учинити в тому чи іншому випадку. Дидаскал січової школи ієромонах Леонід писав наприклад, прикордонному лікарю Ломану : "... на пораду пана кошового, виїхав я був із своїми школярами в луки на свіжу воду й був до минулого листопада останніх чисел..."

Січові школярі вчилися молитов, співам, читанню і письму. Вчителям як січової, так і монастирських шкіл були монахи, що присилалися з Києва, усі з"вищою освітою і всі доброго життя і високого розуму".

Після закінчення січової школи частина її випускників іноді лишалась при школі, продовжуючи жити артільним трудом. Вони навчали новаків грамоти, брали участь у церковних відправах. Інша частина випускників працювала канцеляристами у Війську Запорозькому. Решта розходилась по парафіях, як церковні читці, хоровики і священники.

Немає даних про кількість шкіл в Запорозькій Січі. Але виходячи з того, що майже при кожній церкві в запорозьких "вольностях" була школа, можна встановити приблизну кількість шкіл. Д.І.Яворницький вказує, що на Запорозжі існувало 44

церкви. В своїй "Історії запорозьких казаків" він детально описує кожну церкву. З цього можна зробити висновок, що в Запорозькій Січі було 44 школи. Звичайно, така кількість шкіл може здатися перебільшеною, але якщо взяти до уваги, що в ХУІІ ст. на території Запорозької Січі проживало 100 тисяч населення, а кількість учнів в школах була невелика, то таке число шкіл цілком реальне.

Мельник Л.Г. /м.Київ/

КОНСТИТУЦІЯ 1710 р. ПИЛИПА ОРЛИКА

Перемога Росії над Карлом XII у Полтавській битві 27 червня 1709 р. мала далекосяжні наслідки. Російська держава входила в ряди великих європейських держав. Її позиції, як на півночі - проти Швеції, так і на півдні - проти Туреччини різко посилювалися. Армія Петра I перебувала в Польщі, зокрема на терені Правобережної України. Кримське ханство, Молдавія і Валахія, що були під протекторатом Отоманської імперії, ставали безпосередніми сусідами Росії. Отже, політична рівновага на сході Європи зміщувалася на бік Російської держави.

Всі ці обставини спонукали Туреччину та її уряд до більш активної політики проти Росії. Цим скористалися Карл XII та збраний гетьманом після смерті І.Мазепи на військовій раді під Бендерами Пилип Орлик. Особливу енергію проявив П.Орлик на дипломатичній ниві. Школа, яку він пройшов в оточенні І.Мазепи в Батурині та особливо під час тримання "уряду" генерального писаря зіграла неабияку роль. Спираючись на підтримку французького резидента в Константинополі Дезаєра та представника короля Станіслава Лещинського-Понятовського, всупереч житкій політиці вищих чинів Порти, дасих на підкупі, а цим користувалися, зокрема, уповноважені Росії/, Пилипу Орлику вдалося схилити Туреччину до активної підтримки задуманої ним акції по організації військового походу проти Росії з метою відвоювання Гетьманщини та Польщі для Станіслава Лещинського. З цієї метю був утворений військовий союз у складі старшин з оточення Орлика, запорозького козацтва на чолі з кошовим К.Гордієнко, Швеції і Кримського ханства. Карл XII оголосив себе "протектором і оборонцем України.

Для того, щоб спертися на власні військові сили, а ними могли бути лише запорожці, П. Орлик та старшина вирішили юридично закріпити свої взаємини. Саме тому, у квітні 1710 р., коли Орлик був обраний гетьманом, й з'явився цей оригінальний документ - "Конституція" П. Орлика, яка містила спеціальні статті щодо Запорозжя. Певною мірою вона відбивала сподівання широкого загалу козацтва.

Документ відзначається певним антиросійським спрямуванням. Це й зрозуміло: він вийшов з вузького кола старшин, які зазнавши поразки та перебуваючи в еміграції, намагалися цим привернути на свій бік народ Лівобережної України, що зазнавав утисків як від "своїх" старшин, так і російських воявод і воєначальників.

З зовнішнього боку "Конституція" не являє собою акту, який би містив точно сформульовані норми. В багатьох місцях питання про норми лише ставиться, право ж формування їх надавалось самому гетьману. Очевидно, що юридична думка у старшини тих часів не достатньо ще викристалізувалася, щоб вона могла втілитися в чіткі визначені положення. Але це не применшує значення документу. В його нечітких описових формулюваннях досить ясно вимальовується ідеологічне прагнення старшини, яка намагалася як панівний клас, відігравати керівну роль в державних справах Гетьманщини після відторгнення її /як планували П. Орлик та старшина/ від Росії за допомогою іноземної військової сили.

Акт обрання П. Орлика гетьманом і договір з ним були затверджені шведським королем, як "протектором України".

"Конституція", до складання якої причетні сам П. Орлик та його прибічники - старшини Г. Герцик і А. Войнаровський, має преамбулу й 16 параграфів.

Зокрема, в преамбулі схематично викладено історію "Війська Запорозького" і всього "малоросійського народу", при чому стверджується, що предки козацтва стали засновниками Руської держави; далі зазначено про втрату "козацьким народом"

незалежності внаслідок його завоювання польськими королями Болеславом Хоробрим та згодом Стефаном Баторієм. Історичними міфами – про спорідненість козаків, шведів і татар /які, нібито походять від спільного сарматського кореня/, – виправдовується протекторат Швеції і допомога Кримського ханства у війні П.Орлика та його прибічників проти Росії.

В основному тексті "Конституції" П.Орлика проголошуються основні принципи побудови гетьманської держави /Гетьманщини/.

В § 1 розглянуто питання віри, при цьому заявлено про православ'я як панівну релігію в державі, тут же стверджується про відновлення автокефалії та номінальне підпорядкування православної церкви на Україні константинопольському патріархату.

В § 2 визначаються кордони Гетьманщини, які повторюють кордони, визначені Зборівською угодою 1649 р. Гетьман повинен охороняти цілісність і непорушність території України.

В § 3 фіксується відношення до Кримського ханства, з яким в момент укладання договору були пов'язані особливо важливі для козацької старшини відносини і сподівання.

Два параграфи /4 і 5/ стосувалися спеціально інтересів Запорожжя.

Починаючи з § 6, в договорі йдеться виключно про внутрішні справи України її управління й вирішення питань, висунутих практикою життя Гетьманщини за попередніх правителів. Центральним в § 6 є питання про структуру влади. Цей параграф викликав, як згадував у своїх мемуарах П.Орлик, значну суперечку серед старшин-авторів "Конституції" – Г.Герцика, К.Гордієнко, А.Войнаровського та ін. Згідно з "Конституцією" гетьман без думки ради /до якої входить генеральна старшина, полковники і по одному представнику від міст/ не мав права вирішувати справ державної ваги. Генеральну військову раду передбачалось збирати тричі на рік – на Різдво, на Великдень і в свято Покрови. В цьому параграфі знайшли вияв спроби юридично оформити політичні прагнення генеральної й полкової старшини, що визріли наприкінці ХУП-початку ХУІІІ ст. Як бачимо, вихідним моментом цього параграфу договору було негативне

й навіть вороже відношення старшини до ідеї самодержавної влади, зловживання необмеженою владою тощо.

Мала бути обмежена й судова влада гетьмана. Всі важливі справи / в тому числі зв'язані з образом честі гетьмана / він мав передати на розгляд Генерального суду.

Гетьман був повністю відсторонений від розпорядження військовим скарбом. Він міг користуватися лише визначеними прибутками. В аналогічному становищі перебували полковники. Для завідування скарбом й всіма прибутками Війська Запорозького створювалася посада генерального підскарб'я, незалежного від гетьмана. Відповідно запроваджувались посади підскарб'їв у полках.

Отже, генеральна старшина стосовно гетьмана мала зайняти більш самостійне становище. Водночас за гетьманом зберігався загальний нагляд за діяльністю адміністрації. Він не повинен був допускати зловживань й чинити утиски козацтву та поспільству. Маючи на увазі попередню практику гетьманів за підкуп призначати чи інших осіб на вищі "уряди", "Конституція" містить особливу заборону застосовувати підкуп й встановлює виборність посад. Обрання мало відбутися, однак, зі згоди гетьмана і ним затверджуватися. Ці ж правила стосувалися і полкових "урядів".

Велика увага звернута на фінансові й економічні питання /оренди, різні побори, підводна повинність тощо/.

Характерним для "Конституції" є порушення питання про статус міст: права і привілеї міст стверджуються у кількох параграфах /зокрема, 12, 13/. Слід зазначити, що складачі документу враховують практику діяльності адміністрації Гетьманщини за попередніх гетьманів, тому темою окремого § 14 стало законодавче обмеження зловживань старшинських урядовців, судової тяганини тощо.

"Конституція" П. Орлика до 1714 р. діяла на частині території Правобережної України, тут полкові й сотенні канцелярії мали з неї копії.

Текст "Конституції" був складений латинською і руською /діловою /мовами; в руськомовному тексті історико-генеалогічні викладки про сарматське походження шведів і татар відсутні. /Текст "Конституції" П.Орлика руською /діловою/ мовою опублікований О.Бодянським: Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. М., 1859, Кн. I, Ч. II—С. 242—253/.

"Конституція" П.Орлика являє собою інтерес як пам'ятка суспільно-політичної думки України початку ХУІІІ ст., вираження поглядів певних старшинських кіл. Михайло Драгоманов давав високу оцінку цьому документу, називавши його "Конституцією України", в якому проявилася ідея лібералізму ХУІІІ ст. та видно вплив західноєвропейського парламентаризму.

У 1929 р. дослідник історії українського права академік АН УРСР М.Василенко опублікував свою розвідку про текст "Конституції" П.Орлика. Він стверджував, що цей документ вже значно відрізняється від подібних договорів в епоху середньовічної Європи /котрі мали міждинастичний характер/, наближаючись до конституції монархій нової доби з їх тенденцією до обмеження влади монарха. Він писав: "Це свого роду українська конституція, яка засвідчувала про напрямок політичної думки в українській еміграції того часу. А оскільки як ідеї ці не могли народитися зразу, раптово, за кордоном, а були вивезені з України, де вони виникли під впливом реальних співвідношень життя, то слід думати, що ідеї, які покладені в основу договору Орлика, поділяли не лише емігранти, але й найбільш свідомо частина старшини, яка не приєдналася до Мазепи, залишившись вірною московському урядові".

І далі: "Договір ...інтересний не лише як вираження бажань і прагнень української старшини, але й як перший конституційний акт на Україні, при допомозі якого панівний клас робив реальну спробу єдиний раз самостійно підвести юридичну основу під державний лад України".

Цей документ знаходився з-поміж зібрання листів і паперів шведського короля Карла XII, польського — Станіслава Лещинського, Кримського хана, київського воєводи Й.Потоцького та Пилипа Орлика.

ка, незначна частина з них вміщена в "Истории Малороссии" Миколи Маркевича /М., 1842, т.ІУ-с.339-341/; більша частина цих матеріалів - копії, зроблені власноручно генеральним хорунжим Миколою Ханенком / в царювання Єлизавети Петрівни/, який за гетьмана І.Скоропадського служив канцеляристом. Можливо, він списав їх з оригіналів, наданих йому тими старшинами, котрі одержавши "прощення", повернулися з Туреччини на Україну. Більшість матеріалів написано латинською мовою, частина їх польською. Відомий історик і археограф О.Бодяньський, як уже зазначено, одержав їх від нащадків Ханенка і опублікував у "Чтениях в Императорском Обществе истории древностей российских при Московском университете".

Нами використано й проаналізовано текст латинською мовою цього документу.

Горобець В.М. /м.Київ/

ПОЛІТИЧНА РЕФОРМА НА УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХУІІІ ст.

Еволюція української державності в силу об'єктивних історичних обставин, які склалися після Переяславської угоди 1654 р., протікала у тісному зв'язку з російською монархією, що значною мірою обумовило її напрям і кінцевий результат. Так, українська республіка, увійшовши до складу Росії на умовах цілковитої автономії, починаючи вже з кінця 50-х років ХУІІІ ст. настійливо втягується в орбіту загальноросійського життя. Зближення двох країн при зверхності російського монарха детермінувало розвій української державності в бік її уніфікації з загальноросійськими порядками. Об'єктивно українські державні традиції, породжені суспільно-політичною активністю українського народу у роки Визвольної війни, носили демократичний, республіканський характер і тому перебували у різкому протиріччі з монархічними засадами Російської держави. В складі абсолютистської Росії республіканські традиції української держави були позбавлені перспектив розвитку і "рано чи пізно... повинні були поступитися загальноімперським нормам і порядкам" /Смолій В.А., Гуржій О.І. Становлення української феодальної держави.- УІЖ, 1990, № 10. -С.20/.

Вплив російських державних структур на устої української республіки відзначався стабільним напрямом, але був неоднорідним у часі, що дозволяє при вивченні проблеми розчленувати її на декілька періодів. Періодом найбільш активних дій російської влади щодо політичної системи Гетьманщини було царювання Петра I, коли не тільки була знищена гетьманська влада, а й – ліквідована адміністративна, фінансова та судова самостійність України.

Хронологічно період петрівської реформи політичного устрою України окреслюється 1708–1727 роками. В ході її проведення спостерігається принципово різний підхід до українських справ в умовах Північної війни та після її успішного завершення. Тому при розгляді проблеми необхідно виділити етап підготовки царською адміністрацією ґрунту для глибокої реформи українського ладу – 1708–1721 рр., і власне реформу – 1722–1727 рр., яка асоціюється з діяльністю Малоросійської колегії.

План глибокого перетворення державного устрою України виник у Петра I ще до 1708 р. і своєю радикальністю свідчив про початок якісно нового періоду в житті українського суспільства/ за задумом царя передбачалось частину козацьких військових формувань перетворити у регулярні підрозділи, а решту козаків прирівняти до становища державних селян; ліквідувати виборний принцип у Війську Запорозькому і на місце виборної української старшини призначати з Москви царських чиновників/.

Але перебіг подій у Північній війні як то вступ на українську територію шведських військ і перехід на сторону Карла XII гетьмана І.Мазепи з частиною козаків стали на заваді реформаторським планам Петра. Політика російського уряду на Україні в таких умовах стала більш обережною і виваженою, і, в основному, переслідувала мету упередити можливий перехід українського народу на бік Швеції.

Проте незважаючи на превентивний характер російської політики і царські обіцянки українцям "все вольности, права и привелегии... свято, ненарушимо и цело содержат", починаючи вже з 1708 р., з проведення Глухівської ради по виборам нового гетьмана, Петро I започаткував один з домінуючих напрямів

діяльності російського уряду на Україні - здійснення активної кадрової політики. З одного боку це гарантувало цареві збереження "верности", а з іншого - готувало кадрове забезпечення майбутньої кардинальної реформи. Так, вибравши на свій розсуд гетьмана, російський уряд таким же чином діяв і у відношенні козацької старшини. Уже в 1713 р. фельдмаршал Шереметьєв вимагав звільнення зразу аж чотирьох козацьких полковників, у вірності яких царському тронові він не був переконаний. А царська грамота від 22 січня 1715 р. повністю ставила під контроль російського резидента заміщення вакансій полкової та сотенної старшини. Зміст цієї грамоти по своїй суті заперечував виборний принцип у Війську Запорозькому, оскільки відтепер у полках і сотнях старшина вибирала лише кандидатів на уряд, а призначення проводив гетьман разом із царським резидентом, який згідно тасмною інструкції 1709 р. повинен був розвідувати хто "з Старшин и из Козаков на стороне Великого Государя доброжелательны, и какого уряду достойны".

Про інший напрям діяльності російської адміністрації на Україні довідуємося з листа Київського воеводи Голіцина до Сенату : "Для нашей безопасности на Украине надобно прежде всего посеять несогласие между гетьманом и полковниками... доносчикам не надобно показывать суровости: если двое придут с ложью, а суровости им не будет показано, то третий и с правдой придет, а гетьман и старшина будут опасаться" Цит. по: Соловьев С.М. История России с древнейших времен. - СПб, Изд. "Общ.польза". - Кн. IV. - С. 32/.

Відвертим ігноруванням козацьких "вольностей" було запровадження в 1709 р. при гетьмані нової інституції - царського резидента. В його компетенцію входило завдання слідкувати, щоб як "в нем, Гетмане, так и в Старшине и в Полковниках, никакой шатости к измене и к возмущению народа... не было". Для матеріалізації влади резидента на Україну було введено 10 драгунських полків "для оборони от неприятеля" з зобов'язанням вивести їх "по изгнании неприятельском и отдалении оного", але які так залишились на українській території і після завершення Північної війни.

Успішне здійснення профілактичних заходів на Україні переконали російський уряд в надійності свого становища, так як "если Турки не об"явят войны, то Черкассы ничего не могут сделать", а копітка кадрова політика та заходи, спрямовані на формування відповідної громадської думки, в умовах соціальної та політичної диференціації українського суспільства в першій чверті ХУІІІ ст., підготували ґрунт для кардинального реформування українського державного устрою.

Глибока політична реформа на Україні розпочалася запровадженням у Глухові спеціальної політичної установи - Малоросійської колегії. Її компетенція та характер діяльності корінним чином відрізнялися від Інституту резидента, який існував раніше. Функції Колегії були визначені в Інструкції її президентові С.Вельямінову від 16 травня 1722 р. і включали у себе такі напрями: 1 /виконання обов"язків вищої судової інстанції; 2 / здійснення контролю над збиранням і зосередженням у своїх руках зібраних податків; 3/ виплата з зібраних сум грошового утримання компаніям і шерокам; 4/ нагляд за старшиною і полковниками, щоб вони не переобтяжували роботами козаків і посполитих; 5/ проведення розквартирування російських військ на Україні та здійснення за ними нагляду; 6/ контроль за діяльністю Генеральної військової канцелярії і гетьмана.

Функції, визначені Інструкцією від 16 травня, Імператор розглядав як в'їдправні /для детального їх визначення бракувало часу - Петро готувався до Перського походу/ і тому зобов"язував Вельямінова "усматривать" які ще потрібно надати Колегії повноваження понад передбачених документах. Про наявність більш широкої програми реформування політичного устрою України свідчив і сам Вельямінов, говорячи про існування такого царського указу, якого він не може не тільки старшині, але й членам колегії показати. Однак не приховувалось при цьому, що українські "давнини переменить велено".

Заснування Малоросійської колегії фактично означало знищення основних умов Переяславської угоди. Саме так розглядали цей крок російського уряду українське суспільство і гетьман Скоропадський, який "слізно молив" імператора "при прежних... правах и порядках Малую Россию содержать". Російський уряд,

розуміючи юридичну безпідставність вступу заснування Колегії, приділив серйозну увагу її соціальному забезпеченню. Так, Петро I неодноразово декларував, що Малоросійська колегія запроваджена "... не для чого иного, токмо для того, дабы Малоросійский народ не от кого, как неправедными судами, так и от Старшины налогами, утесняем не был". Бажаючи упередити можливі виступи протесту проти свавілля по відношенню до козацьких "прав і вольностей", Колегія намагалась посягти ворожнечу між окремими соціальними групами українського суспільства, а себе видати за оборонця козаків і посполитих. Наприклад, діяльність в Глухові Вельямінов розпочав з того, що розіслав по укр. і руських полках російських офіцерів для збору скарг на козацьку старшину. Примусивши державців і старшину дбати перш за все за утвердження свого власного становища і зарекомендувавши себе палким оборонцем соціальних низів, Вельямінов рішуче приступив до опанування всією повнотою влади на Україні, будучи переконаними, що деморалізована козацька старшина не зуміє організувати захист своїх "давнин".

Реформа державного устрою України першої чверті XVIII ст. корінним чином змінювала всю структуру влади, передаючи адміністративно-політичні, фінансові та судові повноваження Малоросійській колегії. Процесові передачі адміністративно-політичної влади в руки Колегії сприяв той факт, що всю роботу вона розпочала у період міжгетьманства /Скоропадський помер 3 липня 1722 р., а Вельямінов прибув до Глухова 24 липня інші члени Колегії - у кінці серпня - на початку вересня/. Призначений наказним гетьманом П.Полуботок був фактично повністю позбавлений влади на користь Колегії, а коли спробував підняти голос на захист української автономії-потрапив до в'язниці. Така ж доля спіткала і його наступників В.Жураковського та Я.Лизогуба. Всі домагання старшини відносно дозволу вибрати нового гетьмана закінчились категоричною відмовою імператора: "Понеже всем известно, что от времени первого гетмана Богдана Хмельницкого, даже до Скоропадского, все гетманы явились изменниками ... во избрание в гетманы zelo вернаго и известного человека сыскать надлежить ... и для того в сем деле докучать не надлежить"/Полное собрание законов

Российской империи, СПб., 1830. -Т.УП, № 4252/. Влада, яка раніше була в руках гетьмана, згідно з царським указом передавалась Малоросійській колегії і генеральна старшина повинна була виконувати всі розпорядження останньої.

Опанувавши центральну владу російська адміністрація звернула увагу і на місцеву. Так, 27 лютого 1723 р. було оголошено царський указ, згідно з яким дозволялось призначити на посаду полковників російських офіцерів. Ще раніше у полкові міста було призначено російських комендантів, яких уряд зобов'язував поволі опанувати місцеву владу, щоб у перспективі оволодіти нею.

Значну / якщо не найбільшу / увагу Малоросійська колегія приділила реформуванню фінансів України. Вже інструкція Вельямінову започаткувала якісно новий підхід до фінансової проблеми: якщо раніше прибутки, збирані з українського народу, йшли до військового та гетьманського скарбів, а також на утримання генеральної, полкової та сотенної старшини, то відтепер збір податків здійснювався під контролем Колегії і зібрані кошти надходили до государевої скарбниці.

Зосередивши у своїх руках фінансову владу, Вельямінов здійснив докорінну реформу всієї фінансової системи Гетьманщини. Зокрема, їй було надано певної стрункості. Безпосереднім збором як грошових, так і натуральних податків були зайняті особи, яких призначала полкова адміністрація /по 2-3 чоловіки з заможних селян у кожній сотні/. Контроль над ними здійснювали спочатку полкові комісари, а з 1723 р. - спеціальні наглядачі, яких призначала Колегія з унтер-офіцерів Глухівського гарнізону. Увінчували фінансову структуру Малоросійської колегії комісар грошового скарбу з приданими йому рахівниками /спочатку їх було 4, а з 1724 р. -10 чоловік/. Загальний нагляд за фінансовою справою на Україні здійснювали канцеляристи та прокурор Малоросійської колегії.

Серйозним нововведенням Колегії був принцип оподаткування "не обходя никого", тобто знищувались привілеї старшини, з якої раніше податків не стягували. Велику винахідність виявила Колегія, вишукуючи нові статті прибутку. Так, відмінивши

деякі незначні податки, Вельямінов поширив окремі збори /тютюнова та медова десятини/ на всю територію Гетьманщини, а також значно розширив перелік прибуткових статей (показанщину почали збирати з козаків /раніше - тільки з посполитих/, скатіне замінене на більш прибуткове покуховне, міщан обкладено роковим збором, оподатковані за новою системою млини, рибні лови та озера, перевози, солодовні, воскобійні, потреби, контори та будки, громадські лазні, стрілецькі та бобровницькі промисли. В результаті проведеної фінансової реформи збір коштів з українського суспільства збільшився з 45527 крб. у 1722 р. до 141342 - у 1724.

Певну увагу Колегія приділила іншому важливому атрибуту держави - судочинству. Не задовільняючись функціями вищої судової інстанції на Україні, вона активно втручалась у судові процеси, заохочуючи населення до прямої подачі позову до Колегії, знижуючи цим саме традиційну систему судочинства. Мета, яку переслідував при цьому Вельямінов, яскраво прослідковується при знайомстві з таємною інструкцією Сенату від 22 жовтня 1722 р., у котрій президентові Колегії наказувалось спонукати українців до подачі прохань про перемену судочинства на Україні, щоб надалі їх судили згідно традиційних російських законів.

Таким чином, в результаті політичної реформи першої чверті ХУІІІ ст. була ліквідована українська адміністративно-політична, фінансова та судова самостійність, що означало значний крок у напрямі ліквідації автономії України. Процес носив об'єктивний характер і був детермінований усім попереднім розвитком російсько-українських державних відносин. Хоч, безперечно, щодо темпів і глибини перемін, ніс на собі карб особистості імператора Петра І.

Трубочанінов С.В. /м. Кам'янець-Подільський/

ПРАВОБЕЖНЕ КОЗАЦТВО В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ ХУІІІ ст.

В останній чверті ХУІІІ ст., після загарбання Османською імперією території Поділля, боротьба проти турецько-татарської експансії набуває характеру загальнонаціонального завдання.

Найактивнішу участь в цій боротьбі брало правобережне козацтво.

На Правобережжі в останній чверті ХУІ ст. існував цілий ряд козацьких полків: Черкаський, Уманський, Канівський, Білоцерківський, Корсунський, Грацлавський, Подільський, Кальницький, Торговицький та Паволоцький. Було встановлено реєстр чисельністю в 20 тисяч осіб. Крім цих полків, існувало ще декілька. Згадаємо Чигиринський полк, який тоді підтримував П.Дорошенка. Документи вказують також на існування Чечельницького полку.

Влітку 1674 р. турецька армія здійснила похід на Правобережжя. В містах Ладжижині та Умані було захоплено до 4-х тис. запорозьких козаків. Турецьку армію супроводжував подільський полковник Остап Гоголь, який листом закликав жителів Ладжижина піддатись туркам. Проте вже через кілька місяців Гоголь перейшов на бік Речі Посполитої та був призначений наказним гетьманом. В липні 1675 р. Гоголь та полковник І.Кишкю здійснили ряд сміливих вилазок під зайнятий турками Кам'янець-Подільський.

За угодою між Польщею та Туреччиною 1676 р. в руках останньої залишалось "все Поділля та Україна", крім Паволочі та Білої Церкви. Козаки, що підпорядковувались О.Гоголю, повинні були поселитись в Київському Поліссі. Їм надавались фортеці Димер, Коростишів та Черногородка. Рада сенату встановила двохтисячний реєстр. Залишалось лише 4 полки /Гоголя, Корсунця, Шеляги, Кобелзького/.

За умовами розмежування між Польщею та Туреччиною, яке відбулось в кінці 1677 р. територія від Рашкова та Чечельника і на схід по Черкаси вважалась козацькою. З'являється й гетьман — "Георгій Гедеон Венжик Хмельницький, князь Сармацький, Малої Росії і України, і вождь Війська Запорозького". Д.Хмельницького потім замінив інший турецький ставленик-молдавський воевода Лука.

Проте вже на початку 1683 р. Правобережне козацтво витіснило з Грацлавщини турецьких маріонеток. Місто Немирів стало резиденцією наказного гетьмана, колишнього немирівського старости С.Куницького.

В 1683 р. Правобережне козацтво брало участь у великих походах проти Туреччини та її союзників. У вересні 1683 р. полковники Ворона й Менжинський приводять своїх козаків під Відень. В листопаді того ж року до короля Яна Собеського, який вів бої з турками на Дунаї в Угорщині, приводять свої полки Мислiшевський, Семен, Булига та Іскрицький. Тоді ж сам Куніцький здійснив похід в Молдавію та Буджак, проте цей похід закінчиться невдало для козаків.

Польський уряд намагався активно використовувати правобережних козаків у боротьбі з Туреччиною, проте обмежував те їх число, яке отримувало платню. Так, в 1685 р. наказний гетьман Могила одержав платню на 3 тис. козаків, а гетьман Гришко в 1690 р. — лише на 2 тис. чоловік. Окремі полковники, такі як Бульбаш, Барабаш та деякі інші не одержували платні і вели себе досить незалежно. В той же час на півдні Брацлавщини, на Ягорлику, перебували козаки на чолі з протурецьким гетьманом Стециком.

Брацлавська та київська шляхта активно домагалась ліквідації правобережного козацтва. Так, брацлавська шляхта в 1687, 1688 та 1691 рр. вимагала позбавити козаків права володіння землею, заборонити їм засновувати нові поселення та вислати їх за межі воєводства. Цікава спроба в 1683 р. польського короля Яна Собеського запросити до переселення на Правобережну Україну "на вічне кочів'я" калмиків "з жінками й дітьми їхніми".

В кінці ХУІ ст. активну боротьбу з турецькими загарбниками та татарськими ордами вели правобережні козаки під проводом фастівського полковника С.Палія, наказного гетьмана Самуся та брацлавського полковника Абазина. В той же час козаки виступають і проти шляхти. Лише після підписання миру з Туреччиною польський уряд направив на Правобережжя значні сили для придушення народного руху. Проте боротьба з шляхетським пануванням на Правобережжі не припинилась, і з особливою силою вибухнула на початку ХУІІІ ст.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ЧИГИРИНІ І СУБОТОВІ

Необхідність археологічного дослідження пам'яток доби пізнього середньовіччя на Україні вже доведена багатьма науковцями і зумовлена тим, що до недавнього часу ці пам'ятки не привертали належної уваги археологів, бо не вважалися історичними і "підвідомчими" археології.

Незважаючи на те, що ХІУ-ХУП ст. порівняно з більш ранніми історичними періодами мають значно повнішу кількість писемних джерел по історії України, археологічному матеріалу цього часу належить також важливе значення. Це пояснюється тим, що писемні джерела пізнього середньовіччя ще недостатньо містять відомостей про окремі історичні події, розвиток господарства та матеріальну культуру українського народу. У науковому відношенні цей період для нас дуже важливий, адже саме в цей час відбувалось формування української народності, її мови, культури, побуту та етнічної території.

Як відомо, територія України надзвичайно багата на археологічні пам'ятки пізнього середньовіччя. Вони містять важливий матеріал по історії України післямонгольського часу і можуть дати цінні джерела для вивчення цього періоду. Особливо це стосується пам'яток, пов'язаних з Визвольною війною українського народу 1648-1654 рр.

Незважаючи на порівняно велику кількість друкованих джерел та архівних документів, окремі питання цього періоду ще потребують уважного вивчення на основі археологічного матеріалу. Значні перспективи відкриваються для археологічних досліджень цих пам'яток у зв'язку з рішенням Ради Міністрів Української РСР про створення в Чигирині і Суботові історико-меморіального комплексу, присвяченого Визвольній війні українського народу та життя і діяльності видатного полководця і державного діяча Богдана Хмельницького у зв'язку з 400-річчям від дня його народження.

Інститут археології АН УРСР вже здійснював у 1970-1972 роках в с.Суботіві і Чигирині /Черкаська область/ археологічні дослідження. Їх мета полягала в архітектурно-археологічному обстеженні Іллінської церкви у зв'язку з її реставрацією, а також у виявленні та дослідженні залишків палацу Богдана Хмельницького, оборонних та інших споруд на Суботівському замчищі. Значна увага приділялась вивченню і класифікації археологічного матеріалу - кераміки, виробів з металу, гутного скла дерева тощо. Тоді ж і в Чигирині була проведена глибока археологічна розвідка та проведені розкопки з метою виявлення місця, де знаходилась резиденція гетьмана та оборонні споруди на замковій горі. Тут, неподалік Тясмину було розкопано залишки згорілого житла. На його підлозі виявлено скелет дитини, яка загинула під час пожежі. Знайдене житло можливо згоріло під час облоги Чигирини в 1677-78 рр. турецько-татарським військом.

Важливі наслідки одержані й під час археологічних досліджень в Суботіві 1970-73 рр. Про час заснування с.Суботова точних відомостей в історичних джерелах немає. Відомо тільки, що вже на початку ХУІ ст. Суботів як хутір входить до складу Чигиринського староства і стає власністю козацького сотника Михайла Хмельницького - батька майбутнього гетьмана. За часів Богдана Хмельницького Суботів починає швидко розростатися. Суботівський укріплений двір гетьмана став справжнім замком, оточеним двома валами і ровом, мав бойові вежі. Археологи вважають що ці вали існували тут ще в скіфську добу. Площа замку становила понад 2 гектари. Посеред замку стояв кам'яний палац гетьмана, описи якого збереглися в літературі. Руїни цього палацу існували до середини ХІХ ст. і були замальовані у 1826 році художником Сплетсером. Т.Г.Шевченко, який перебував на Черкащині у 1843 та 1845 роках, зробив тут кілька малюнків із залишків сторожової вежі. Поряд з палацом розташовувались будинки козацької старшини, житла та різні господарські споруди. Від кам'яного палацу ще в середині ХІХ ст. зберігались залишки руїн, проте до нашого часу від нього не лишилось на поверхні жодних ознак. Є свідчення, що руїни були розібрані і використані при будівництві Медведівського монастиря.

З археологічних пам'ятників ХУІ ст. в Суботіві збереглась лише Іллінська церква, збудована у 1653 р. на кошти гетьмана. В церкві Б.Хмельницький був похований у 1657 р. про що є згадки в літописах Саміяла Величка, Григорія Граб'янки та Самовидця. Згідно деяких історичних джерел в цій церкві було поховано також сина Богдана Хмельницького Тимоша, прах якого перенесено з Михайлівської церкви. Історичне значення Іллінської церкви доповнюється її мистецькою цінністю. Вона є класичним взірцем національної української архітектури середини ХУІ ст. Тут добре збереглися всі основні риси у плануванні, пропорціях та вбранстві, характерні для стилю так званого українського барокко. Але зовні та всередині пам'ятка зазнала деяких доробок та руйнівних дій часу.

Досліджувались оборонні споруди на Суботівському замчиці, де жив Богдан Хмельницький. Вдалося з'ясувати, що зовнішній вал, яким було обнесено подвір'я гетьмана мав в середині дерев'яні конструкції - зруби. Первісна ширина рову перед валом становила 7 метрів, а його глибина - 3 метри. Ймовірно, що ці вали й рів були використані повторно після спорудження їх у скіфський час.

В південній частині замчища виявлено рештки фундаментів великої кам'яної споруди, ймовірно палацу Богдана Хмельницького, а можливо надбрамної вежі та якихось господарських приміщень. Тут відкрито велику напівземлянку з обгорілими дерев'яними конструкціями, знайдений розвал печі з великою кількістю орнаментованих кахлів з рельєфним геометричним та рослинним орнаментом. Знайдено окремі фрагменти кахлів із зображенням козака на коні. Є свідчення що такими кахлями була оздоблена піч у світлиці Б.Хмельницького. Знайдено також багато кераміки: фрагменти поливної черепиці, козацьких ляльок, орнаментованих кахлів з рослинним та геометричним орнаментом, круглого різнокольорового віконного скла, керамічного і скляного посуду, цегли, виробів з металу, які датуються ХУІ ст. Ці матеріали використані під час реставрації Іллінської церкви.

В зв'язку з реставрацією Іллінської церкви, де за літописними джерелами поховано Богдана Хмельницького, в ній також були проведені розкопки. Знайдені під час розкопок уламки полиної черепиці, архітектурних деталей і круглого віконного скла допомогли відтворити вигляд Іллінської церкви ХІІІ ст.

В середині церкви під час розкопок виявлено п'ять чоловічих поховань рівного віку. Про існування в Іллінській церкві поховань, крім Богдана Хмельницького та його сина Тимоша, до розкопок відомостей не було. Ніяких згадок про ці поховання в історичних джерелах ми не знаходимо. Можна висловити припущення, що знайдені в церкві поховання належать членам родини гетьмана, або представникам козацької старшини. На одному з кістяків збереглися залишки шовкового пояса, який датує це поховання ХІІІ ст. За попередніми даними їх антропологічного вивчення один з похованих помер у віці понад шістьдесят років, інші значно молодші – понад 40 років. Всі поховання за висновками антропологів датуються ХІІІ ст. Біля вівтаря, у південно-східній частині храму відкрита ще одна яма, можливо припустити, що це пограбоване і викинуте поховання, про що свідчать проломи в фундаменті церкви, залишки на дні ями решток домовини та знайдена тут кістка з чоловічого скелета. Нерозкопану в Іллінській церкві залишилась площа в південній частині, де знаходиться надгробна плита Богдану Хмельницькому, встановлена у 1954 році.

На території замчища та в Іллінській церкві траплявся також археологічний матеріал, який свідчить про існування на території Суботова поселень доби бронзи /приблизно 3500 років до н. е./, скіфського часу, ранніх слов'ян, та періоду Київської Русі /ІХ–ХІ ст./ Важливість цих знахідок полягає в тому, що до розкопок на цій території давньоруські поселення були невідомі історичній науці.

Після значної перерви, археологічні дослідження в Чигирині й Суботіві були продовжені в 1989–1990 роках. Ці дослідження проводились у зв'язку із постановою Ради Міністрів УРСР про створення Чигиринського історико-культурного заповідника на честь 400-річчя від дня народження визначного політичного й державного діяча, керівника національно-визвольної війни українського народу, гетьмана Богдана Хмельницького. Передбачалось про-

ведення архітектурно-відбудовних робіт з попередніми археологічними дослідженнями на місці резиденції Б.Хмельницького в м.Чигирині та садибі гетьмана в с.Суботіві, де вже в 70-х роках були проведені археологічні дослідження і знайдено ряд об'єктів тієї епохи.

Протягом польового сезону 1989-1990 рр. проведені археологічні розвідки, шурфування й розкопки в м.Чигирині на Богдановій горі, її схилах та на прилеглих площах, а також в центральній історичній частині міста. На горі було виявлено кілька споруд XVII-XVIII ст. Так, в північно-західній частині гори виявлено залишки фундаментів невеличкої церкви, що знаходилась поблизу кладовища; при розкопках знайдено залишки фундаментів, окремі архітектурні деталі, цегла, вироби з металу, монети. На східних схилах гори виявлено залишки фундаментів оборонної стіни та фундаменти бастіону. Як показали дослідження, ці споруди є залишками фортеці, яка існувала тут в XVII-XVIII ст. і була поновлена й побудована Б.Хмельницьким. Є відомості, що в цій фортеці стояли гармати, які Б.Хмельницький відбив у поляків на Поділлі.

Важливе стратегічне положення Чигирини, який фактично був столицею України в роки Визвольної війни, вимагало наявності тут відповідної кількості козацького війська та проведення заходів щодо зміцнення оборонних споруд.

Фортеця на Замковій горі, яка існувала ще в XVI ст. в наступні часи зазнала реконструкції та перебудови. Останній раз вона була перебудована на зразок найновіших оборонних споруд Європи в 1677 р. за проектом і при участі військового інженера П.Гордона /план її зберігся до наших днів, але сама фортеця була знищена в 1678 р. під час облоги м.Чигирини турецько-татарським військом. Саме ці залишки фортеці вдалось відкрити під час археологічних досліджень влітку 1989 р. При розкопках знайдено свинцеві кулі від рушниць, фрагменти козацьких глиняних ляльок, литовська цегла, кахлі, прикрашені рельєфним геометричним та рослинним орнаментом. У великій кількості знайдено ядра від гармат, що збереглись з часів облоги Чигирини /1677-1678 рр./

На розкопі в нижньому місті було знайдено кілька чоловічих скелетів, козацька лялька, кахлі, вироби із скла, металу. В значній кількості траплялись вже відомі кахлі, литовська цегла тощо. Тут триватимуть пошуки резиденції Б.Хмельницького та залишків будинків козацької старшини давньої церкви.

В с. Суботіві на замчиці Б.Хмельницького було закладено два розкопи. В розкопі № 1 відкрито слов'янське житло з піччю, в якій знайдено горщик доброї збереженості, що датується IX ст. В розкопі № 2 на східній частині замчища відкрито залишки фундаментів давньої споруди, площа якої - 100 кв.м. Фундаменти було викладено з каменю - пісковика на вапняному розчині з домішками піску та подрібненого пісковика. В деяких місцях в кладці фундаменту використана жолобкова цегла. Відкрито кілька кам'яних ніш, призначення яких з'ясувати покищо не вдалось, та східці до підвального приміщення. Чітко простежується кладка у вигляді склепіння. Одержано у великій кількості археологічний матеріал ХУІ ст. : кераміка, жолобкова цегла, кахлі, козацькі ляльки, ядра та ін. Крім того, на замчиці траплялась кераміка епохи міді-бронзи, раннього залізного віку, слов'янська та давньоруська кераміка і залишки жител.

В наступні роки дослідження будуть продовжені. Передбачається створення окремого загону для археологічних досліджень в с.Суботіві на замчиці Б.Хмельницького, будуть проведені археологічні дослідження безпосередньо в центрі Чигирина, в його історичній частині, де в часи Б.Хмельницького знаходилась його резиденція, будинки козацької старшини, церква та інші споруди. Планується дослідження оборонного валу та рову, залишки яких частково збереглися і до наших днів. Знайдені під час археологічних досліджень споруди увійдуть до музейної експозиції Чигиринського заповідника, а одержані матеріали передбачається експонувати у місцевому історико-краєзнавчому музеї.

Яременко В.І. /м.Хмельницький/

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ПОРІВНЯЛЬНОМУ АСПЕКТІ

Незавершеність процесів формування української козацької державності породжує низку питань не лише академічного характеру: особливості зародження державності, її потенційні

можливості, аналогії з іншими державами. Гадаємо плідним є зіставлення з державними структурами, які виникли в Європі після революційних потрясінь XVI-XVII ст. /революції в Нідерландах та Англії, селянська війна в Німеччині, реформаційні рухи/.

Із суттєвих особливостей варто виділити такі: держава створювалась майже на "голому місці" внаслідок тривалого занепаду державницьких традицій; зіткнення державних першопочатків з протидіючими відцентровими силами, які тяжили до особливого соціального устрою /Запорозька Січ/; використання державницьких структур безпосередньо із військових, що породило цілком оригінальний полково-сотенний лад; соціальною підвалиною був особливий стан - козацтво.

Виразні основи республіканського конституційного ладу /козацька рада, виборність посадових осіб/ в силу історичних обставин не змогли розвинутися після Гадяцької угоди 1668 р. в струнку систему представництва від різних станів /Генеральні Штати в Голландії, парламент в Англії/. Це, на думку М. Грушевського, вело до послаблення значення і самої військової ради як демократичного органу.

З іншого боку, намічалася тенденція до формування держави патримоніального типу, опертої на привілейовані класи /політика Б. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Мазепи/. Українські гетьмани володіли майже такими ж широкими повноваженнями як штатгалтер в Голландії чи, навіть, протектор Кромвель в Англії. Категорія "авторитетності" вищої посадової особи на Україні завжди мала величезну вагу. Вказані дві тенденції іноді мирно уживалися /Мазепа і Орлик/.

Д. Дорошенко справедливо вважає, що суспільні відносини в українській козацькій державі склалися на зразок Речі Посполитої, бо основні суспільні стани в ній формувалися ще під польським пануванням і мінялися лише їх становище та стосунки. О. Прицак відносить українську козацьку державу до типу майже станових держав - своєрідної копії Польської Речі Посполитої.

Формуванню держави буржуазного типу не сприяли земельні маєстності, які надавалися за державні посади замість грошової оплати.

За невеликими винятками /Юрій Немирич, Пилип Орлик/ державне будівництво часів Гетьманщини не мало широко закроеного теоретичного підґрунтя, чого не можна сказати про деякі держави європейського Заходу /Утрехтська унія в Голландії, "Народна угода" і "Пункти пропозицій" в Англії/.

Своєрідність української козацької держави зумовлена також її географічним розташуванням. Очевидно, глибокі дослідження засвідчать, що на цьому "пограниччі" впливи Сходу і в державному будівництві відігравали не останню роль.

За відсутності якого-небудь "спокійного і вільного існування", при неухильному зовнішньому тискові, українська козацька держава не змогла набути закінченого вигляду, а згадувані тенденції не проявилися цілком. Проте, неупереджений аналіз засвідчує її неповторність і оригінальність. Українська козацька держава поповнила скарбницю світового політичного досвіду.

Гром В.М., Цибульський В.І. /м.Рівне/

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА 1648-1654 рр.
У "НАРИСАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ" Д. ДОРОШЕНКА

Серед праць, що сьогодні повертаються до нас з-за кордону і з вітчизняних спецховищ, значний інтерес викликає двотомний "Нарис історії України" Дмитра Дорошенка, що вперше вийшов у Варшаві в 1932 р.

Автори книги відомий як активний учасник національно-визвольної боротьби на Україні у 1901-1919 рр., який залишив два цикли спогадів про цей період. Але насамперед, це - талановитий, за словами О.Оглоблина, "історик з Божої ласки", що першим дав науковий огляд історії України, як процесу розвитку української державності /Див. : Літ Україна.-1991. 5.с.71/.

Закономірно, що значну увагу у названій праці дослідник приділив українській козащині і козацькій державі, що виникла в результаті Визвольної війни 1648-1654 рр. Ця доба, зв'язана з діяльністю Хмельницького і охрещена його іменем, зробила переверот, пише автор, у політичних відносинах на сході Європи і залишила глибокий слід у житті України, Польщі і Росії.

Розглянемо коротко, як аналізуються у книзі основні події Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр.

У причини Д.Дорошенко, на відміну від багатьох своїх попередників, що писали найчастіше про релігійний фактор або ж особисті образи, справедливо вбачає у тій ситуації, яка склалась у Речі Посполитій на середину ХУП ст. Ця величезна і така сильна держава, говорить він, мала в собі багато небезпечних внутрішніх болячок, які непомітно, але безупинно підточували державний організм. Повстання вибухнуло саме тоді, коли, здавалося, "глибокий мир назовні сприяв блискучому економічному добробуту всередині" /т.ІІ, с.7./.

Джерелом цього добробуту були головним чином українські провінції Речі Посполитої. Хліборобське населення широких задніпровських просторів -теперішніх Полтавщини, Чернігівщини, Сіверщини - приносило власникам земельних латифундій колосальні прибутки. Саме ж воно зазнавало різних насильств і зловживань з боку орендарів і кознівців. Правда, зазначає автор, селянська людність на козацькій Україні жила в більших достатках, ніж на інших українських землях Речі Посполитої. Але саме тут, серед багатих степових просторів, у сусідстві з козащиною, селяни були особливо вразливі на всякі навіть дрібні утиски і причепки /с.10/.

Автор зазначає, що золота шляхетська свобода, яка створила для Польщі славу однієї з найвільніших у світі держав, спиралася на повне безправство й приниження трудящих мас; що поруч із необмеженою свободою шляхти-міщанство було позбавлене участі в політичному житті й обмежене в економічному розвитку.

Що стосується козаків, то новий козацький рух, вважає дослідник, нарастив непомітно і мав своє коріння, насамперед, у тому режимі, що був заведений на Україні після погрому козащини у 1638 р. /призначення полковників з-поміж шляхти ; залоги у Кодаку і на самій Січі ; обернення "випищиків" в хлопів; сваволя магнатів тощо/. Тому незадоволення, яке жевріло серед козащини, поглиблене розчаруванням у військових планах короля, дуже легко могло перейти у відвертий опір, а кожен рух серед козащини так само легко міг знайти відгук серед селянської маси /с.10-11/.

Виглядає цікавим і зауваження історика щодо позиції українського православного духовенства, яке не було однорідним у своїх домаганнях. Більш опозиційно було настроєне нижче, сільське духовенство, що зазнавало разом з народом різних кривд і зневаги до "хлопської віри". Верхи ж православної церкви, ставилися зовсім лояльно до польської влади, і не тільки не співчували козацьким розрухам, але навпаки - осуджували їх. Але в цілому гасло боротьби "за віру" було дуже зручно використане і вставлене до козацької політичної програми, хоча автор не вбачає в релігійному мотиві одну з головних причин повстання.

Особливістю розповіді Д.Дорошенка про причини й рушійні сили Хмельниччини є те, що з усіх суспільних груп і прошарків населення він виділяє найбільше козацтво і лише частково селян. Причому козацтво - це провідна верства, організуючий елемент ; селянство ж - стихія, що часто змішувала усю карти як польської, так і козацької дипломатії. Пізніше Хмельницький змушений був навіть приборкувати ці стихійні повстання і народні рухи /с.15,30/.

І майже нічого не говорить автор про участь у визвольній війні інших суспільних верств, наприклад, духовенства і міщанства.

Позитивну оцінку отримала українська шляхта, яка прилучившись до козащини, принесла з собою певні політичні й державні ідеали, певні звички до державного будівництва.

Центральне місце у праці займає постать Богдана Хмельницького. Відразу ж зазначимо, що окремої оцінки діяльності гетьмана у 1648-1654 рр. Д.Дорошенко не дає. Але, підсумовуючи тему "Хмельниччина", він пише, що як би критично не ставилася до Б.Хмельницького новіша історіографія, скільки б тіневих сторін не знаходила в його діяльності, не можна заперечити факт, що це саме він зв'язав перервану ще в середніх віках нитку української державності. А створена ним Українська козацька держава знову впровадила український народ у сім'ю самостійних народів із власним національним життям /с.49/.

Безсумнівно, організаторська і військово-політична діяльність Б.Хмельницького відіграла важливу роль у створенні Української козацької держави. Але треба зазначити, що гетьман зазнав у ході війни значної еволюції свого світогляду, змінювались його плани, не відразу виникла і програма державного будівництва.

Д.Дорошенко, використовуючи дослідження В.Липинського, неодноразово підкреслює, що на початку війни ні сам гетьман, ні козацтво з селянством, ще не вміли скласти собі якоїсь державної ідеології, вони думали тільки про своє соціальне визволення. Ні козацтво, ні гетьман тоді ще не набрали такої сили і авторитету, щоб реалізувати певні сепаратистські плани /с.33/.

Разом з тим, збереглося чимало згадок про те, що уже після перших народних перемог козаки прагнули мати свою незалежну державу. Такі звістки, як пише автор цікаві лише з того погляду, що свідчать, як міцно ще держалася стара традиція про колишню незалежну Українську державу князівських часів.

Навпаки, сам Хмельницький у період перших своїх успіхів далеко ще не був принциповим ворогом польської держави, не хотів її руйнувати і назавжди сепарувати від неї Україну. Наносячи Польщі тяжкі удари, завдаючи їй криваві рани, він "тільки хотів примусити її наробити якнайбільші уступки українській козащині, як передовій верстві українського народу. Він стояв, так би мовити, на ґрунті козацького автономізму" /с.14.32/.

Очевидно, саме цим слід пояснити політику гетьмана стосовно Польщі восени 1648 р., коли він, будучи в zenіті своєї слави, раптом зупинився і "здав цілу свою справу на ласку короля". Серед інших причин повороту гетьмана з-під Замостя, Дорошенко називає труднощі зимової кампанії і перенесення її на терен етнографічної Польщі. Дослідник також погоджується з думкою С.Томашівського про те, що визвольний похід у Галичину був викликаний не натиском стихійного руху повстанців, а причинами тактичного і практичного характеру /прагнення спаралізувати діяльність і не допустити до загальної мобілізації шляхти; налякати її і зробити уступливішою на козацькі вимоги; здобути вплив на вибір нового короля; задовольнити інтереси татар тощо/.

Але, безперечно, успіх у походах, а також широкий народний рух, що стихійно розгорнувся по всій Україні, не могли не вплинути на гетьмана. Події привели до того, що він сам нарешті побачив, що його фактичні досягнення далеко переростають межі козацького автономізму, що намагання українського народу спрямовані в бік повної незалежності від Польщі і діяти тут якогось компромісу неможливо. Хмельницький змушений був стати на ґрунт цілковитого розриву з Польщею й створення самостійної Української держави /с.32/.

Коли Хмельницький відчув себе керівником і вождем усього українського народу, творцем незалежної держави? Відповідь на це питання Д.Дорошенко схильний шукати у подіях, пов'язаних із тріумфальним в'їздом у Київ, де його вітали як визволителя України з лядської єгипетської неволі". Розмови з українським духовенством, освіченими людьми, з патріархом і послами іноземних держав мусіли привести Богдана до розуміння нових обов'язків щодо всього народу, забезпечення його національних і релігійних інтересів. Усе це, зауважує історик, знаходило своє підкріплення в грізній поставі українських народних мас супроти тільки що скасованих пансько-шляхетських порядків /с.20/.

Особливо різкі зміни у світогляді гетьмана стали помітними після Зборівської угоди, на яку він дивився лише як на тимчасову. Хмельницький старався фактично творити нову державну організацію на території козацької України, незважаючи на формальні умови. Він поведився так, пише Дорошенко, неначе був

монархом суверенної держави й розгорнув широку дипломатичну акцію на міжнародному полі для зміцнення свого становища/с.23/.

Відзначаючи активну зовнішню політичну діяльність Б.Хмельницького, дослідник неоднозначно оцінює його союзників. Особливо грізною була спілка з татарами, в інтереси яких не входило, щоб одна із сторін рішуче взяла гору. Татари неодноразово зраджували, крім того, вони гірше від усякого ворога руйнували край і забирали люд у неволю.

Разом з тим, Д.Дорошенко заперечує поширений у науці погляд про зрадництво татар як основну причину поразки під Берестечком. Усе вирішила не зрада хана, а перевага польської артилерії, участь 20 тис. німецької піхоти, добре вишколеної у 30-літній війні, високі бойові прикмети польської кінноти, а головне - перевага польського плану бою, виробленого німецькими генералами.

Не вдаючись детально в опис Берестецької кампанії, історик виділяє надзвичайну енергію і присутність духу, які виявив Богдан Хмельницький у критичний момент. Після битви за короткий час він зібрав рештки розбитих полків, мобілізував свіжі сили і вже на початку жовтня 1651 р. стояв супроти сполучених польсько-литовських сил під Білою Церквою з новою грізною армією /с.30/.

Спірним є питання про характер дипломатичних зносин гетьмана з Туреччиною. Автор "Нарисів" не погоджується з М.Грушевським, що Хмельницький вступив у підданство Порті й став васалом турецького султана. Здається, пише Дорошенко, що слова про "службу" й "підданство" мали тут швидше умовне і формальне значення, ніж дійсне підданство на зразок Молдавії або Волощини. Очевидно, йшла мова про політичний союз /с.27/.

Що стосується союзу з Москвою, то, як можна судити із книги, проросійська орієнтація гетьмана формувалася поступово, а крах балканської політики й загальне виснаження краю, битви під Батогом і Жванцем зміцнили наміри Хмельницького укласти союз з Росією. У своїй широкій дипломатичній діяльності гетьман

цілеспрямовано використовує той факт, що Росія мала свої рахунки з Польщею і хотіла взяти в неї реванш за нещодавно заподіяні втрати. Але внутрішнє і зовнішнє становище Росії було дуже непевним. Тому московський уряд, не пориваючи зносин з Хмельницьким, дотримувався вичікувальної тактики: аж поки обидві сторони, що боролися між собою, не знесиляться. В міру того, як козацьке військо завдавало Польщі нових ударів і знесилювало її, політика Москви по відношенню до Польщі ставала щораз агресивнішою /с.33 /.

Особливу увагу викликають сторінки "Нарису", де йдеться про Переяславську раду і заключення договору між Росією та Україною. Домінуючим тут є негативний фон, що супроводжує діяльність посольства на чолі з боярином Бутурліним. Лейтмотивом стала відмова принести від імені царя присягу у соборній церкві і видати декларацію про те, що права й вольності України не будуть порушуватися.

Що стосується договору, то його проект із 23 пунктів, привезених козаками в Москву, видається історичу досить безсистемним, оскільки він викристалізувався не зразу, перероблявся, зазнав різних змін і вставок.

Як можна визначити характер договору? Д.Дорошенко наводить різні судження, що, очевидно, не втратили своєї актуальності і сьогодні.

Дослідники кваліфікували договір як персональну або ж реальну унію, васальну залежність або автономію України, неповну її інкорпорацію, військовий союз тощо.

Досить сучасною, на наш погляд, видається наведена у книзі оцінка договору М.Драгомановим, який у 1876 р. писав, що не вважаючи на свої недоліки -головно ті, що в його пунктах нічого не говориться про інтереси селянської маси, Переяславська угода, мала в собі й "добрі зерна іменно такого устрою громадського, до якого тепер прямують скрізь освічені люди" /с.38-39/.

Що стосується самого автора "Нарисів" то він схильний бачити в договорі протекторат, який по-різному розуміли у Москві і на Україні. Д.Дорошенко вважає, що Україна зберегла за собою

основні ознаки суверенної держави. В той же час він зазначає, що прийнявши Україну "під високу царську руку", Москва з перших кроків старалась обернути протекторат в інкорпорацію, використовуючи кожне необережне слово, кожну неясну фразу в звертаннях гетьмана до російського уряду, щоб реалізувати якомога ширше свій вплив на українське життя, використовуючи різні прояви суспільного антагонізму на Україні. "Власне на цьому антагонізмі й була побудована вся подальша політика Москви щодо України" /с.39/.

На закінчення зазначимо, що праця Д.Дорошенка є цінним джерелом для вивчення названого періоду історії України і залишиться визначним пам'ятником історіографії.

Матях В.М. / м.Київ/

ВИСВІТЛЕННЯ НА СТОРІНКАХ "КИЕВСКОЙ СТАРИНЫ"
ДЕЯКИХ АСПЕКТІВ ВІДНОСИН УКРАЇНИ З РОСІЄЮ ТА
РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ В КІНЦІ ХУІ-ХУІІ ст.

Кінець ХУІ – початок ХУІІ ст. – час складного, насиченого бурхливими подіями періоду в житті Української держави. Швидка полонізація українських земель, що входили до складу Речі Посполитої, яка розпочалася після 1569 р., спричинила до безперервного наростання тут національно-визвольної боротьби, яка в середині ХУІІ ст. переросла у Визвольну війну українського народу. Її найвідчутнішим політичним наслідком стало падіння шляхетської Польщі і входження України до складу Російської монархії.

Висвітлення українсько-польських та українсько-російських взаємовідносин цього періоду знайшло певний відгук в публікаціях журналу "Киевская старина". Ми зупинимося лише на розгляді їх політичних аспектів, дослідженню яких присвячені праці В.Антоновича, А.Востюкова, В.Ейнгорна, О.Єфименко та інших авторів.

Серед публікацій теоретико-узагальнюючого характеру, насамперед, привертають увагу історико-критичний нарис В.Б.Антоновича "Польско-русские соотношения ХУІІ ст. в современной польской приаме" /1885. №5/ та політичний памфлет "Малорусская националь-

ность рядом с польскою" /1905, №2/, рукопис якого було знайдено в паперах П.П.Сокальського. Останній є яскравим взірцем духу національного відродження, що охопив передові кола української інтелігенції в середині XIX ст. Текст памфлету побудований на екскурсі в історію польсько-українських взаємовідносин. Його автори розглядають другу половину XVI ст. як час добровільного об'єднання південноруських земель з Річчю Посполитою на засадах федерації, в основі якої лежало збереження ними власної мови, віри та самоврядування.

Рубіжним моментом у розвитку українсько-польсько-російських стосунків кінця XVI – початку XVII ст. більшість авторів, що співробітничали в журналі, вважають Люблінську унію. "С цих пор, – зазначається, зокрема, у згаданому памфлеті, – почалась ожесточенная боротьба между поляками и южноруссами. Знаменем у Польши было католичество и европейская цивилизация, у Малороссии – православие, защита своей народности и освобождение ее из оков рабства у шляхты".

В своєму творі В.Антонович полемізує з представниками польської історіографії з ряду основних положень проблеми. По-перше, це стосується т.з. "великої культурної місії", яку переслідувала польська держава, роблячи спробу за своїм взірцем асимілювати українські землі. Вчений критикує, зокрема, погляд польського письменника Сенькевича на державну ідею. "Мы привыкли в современных нам европейских государствах, – підкреслював В.В.Антонович, – видеть учреждения, гарантирующие и материальную безопасность и благосостояние обществ и удовлетворение их высших нравственных потребностей: свободу совести, возможность умственного развития и т.д. Мы привыкли смотреть на государственную власть, как на выражение возможной в данном обществе суммы справедливости и беспристрастия по отношению ко всем своим подданным, без различия их сословной группировки, национального типа, личного положения в обществе..." На його думку, децю інша картина вимальовується у Сенькевича, який вбачав в Речі Посполитій XVII ст. "зразкову" державу, насамперед, мабуть, тому, що вона "отрицала лучшие стороны государственной деятельности, потому, что не признавала равноправности своих граждан

и преследовала свою "mission", невозможную по антропологическим законам природы – претворение одного народного типа в другой и несправедливую в общественном отношении – абсолютное подчинение всего народа привилегированному классу".

По-друге, В.Б.Антонович спростовує авторську тезу зверхності польської нації над українським етносом. Все населення українських земель, зазначив польський письменник, несло на собі риси "непреодолимої, вродженої дикості, котрою отличалося от других народов, даже таких, которые стояли на одном с ним уровне просвещения и в одинаковых общественных условиях". Так, українським козакам й селянам, на думку Сенькевича, зовсім не були притаманні інстинкти державності і суспільного переконання. Козацтво не тільки не спромоглося зрозуміти вищих культурних устремлінь польського шляхетства, але, завдячуючи своїй природній дикості та злості, виявило сумнів в придатності для свого народу тієї держави, яка намагалася нав'язати йому свої, "не зовсім вигідні побутові форми". Критикуючи ці авторські положення, Антонович підкреслює, що основним устремлінням українського козацтва на початку повстання 1648 р. була спроба захистити духовний і матеріальний благоустрій свого народу від загрози "вооруженного насилия со стороны воинственной шляхты".

Спробу детального вивчення відносин українського гетьмана з російським урядом на початку Визвольної війни привертає увагу публікація А.Востокова "Первые сношения Богдана Хмельницкого с Москвой" /1887, №8/. Автор розглядає мотиви, які спонукали Б.Хмельницького в переддень вирішальних боїв звернути свої погляди на Московську державу. Описуючи хід переговорів українського гетьмана з представниками московського уряду, він зупиняється на ідеї Хмельницького "восстановления Руси в тех границах, как они были при великих князьях". Автор задається питанням: чому московський уряд не прийняв Україну в своє підданство ще в 1649 р., незважаючи на прохання козаків? І відповідає на нього словами Б.Хмельницького, що у Москві остерігалися Польщі та Литви, які з кінця XVI ст. одержували перевагу в усіх зіткненнях з Російською державою. Дослідник робить висновок, що, безперечно, "очень веские соображения удержали на сей раз государя от присоединения Малорос-

сия". Він підкреслює, що з відносин з Хмельницьким Москва мала для себе значно більше вигоди, ніж Запорозжя: "уверенная словами гетмана, что крымский хан, пока он будет в союзе с козаками, не тронется против нея, она с тем большею смелостью и настойчивостью стала хлопотать в Польше о своих интересах".

З цією публікацією перегукуються матеріали, надруковані в 5 номері журналу за 1883 р. Приводячи лист єпископа Якова Суші до гетьмана І.Виговського, автор передмови до документу відзначає те незрозуміле "равнодушие и колебания", з якими були зустрінуті у Москві пропозиції Б.Хмельницького про входження України до Росії, той вплив, який неминуче повинна була справити подібна політика російського уряду на відносини Української держави з Московією, з одного боку, та Польщею, з іншого. "Не подлежит сомнению также, - вказував далі автор, - что трехвековое раз"единение двух областей русского народа, соседство и даже сожительство Малороссии с шляхетской Польшей не могло не оставить в южноруссах таких особенностей в складе общественной жизни и политических воззрениях, таких разнообразных черт в их характере и симпатиях, которые менее всего могли теперь гармонировать со складом малоподвижной московской жизни, с самоуверенностью и бесцеремонностью ее боярства и духовенства".

Говорячи про українсько-російські зв'язки ХУІ ст., не можна обминути увагою й історіографічне дослідження П.Шафранова "О статьях Богдана Хмельницкого /1654 г./" /1889, №11/. Автор його, зокрема, відзначає те велике історичне значення, яке мали переговори 1654 р. між запорозькими посланцями та московським урядом про умови об'єднання українських земель з Росією. Він вбачає його, по-перше, в тому, що ці переговори свідчать про поступове зближення між Україною та Московською державою; по-друге, добре пояснюють відносини різних верств українського суспільства між собою, і, по-третьє, статтями та жалуваними грамотами, якими завершилися переговори, регламентувалися певні відносини між Росією та Україною протягом багатьох років.

На сторінках "Киевской старины" чітко простежується думка, що, підписуючи "Березневі статті" 1654 р., Б.Хмельницький одночасно добре розумів всі ті ускладнення, які неминуче витікали для демократичного устрою Української держави при злитті її в одне політичне ціле з абсолютистським режимом російської монархії. Ці коливання гетьмана добре прослідковуються в праці О.Я.Єфименко "Очерки истории Правобережной Украины" /Киевская старина, 1894, 1895/ та в інших публікаціях, автори яких приходять до висновку, що цей крок Б.Хмельницького був продиктований, насамперед, об'єктивними історичними умовами і певною політичною мотивацією.

Чимале місце у вищезгаданій праці О.Я.Єфименко відводиться українсько-російським та українсько-польським взаємовідносинам другої половини ХУІ ст. Автор зупиняється, зокрема, на подіях 1654 р., коли московським царем Олексієм Михайловичем велися переговори з польською стороною у Вільно без участі українських представників. "Этот оборот дела, - зазначає дослідниця, - поразил все сознательные и руководящие элементы Украины, прежде всего, конечно, Хмельницкого; московским симпатии был нанесен серьезный удар ..."

Опять появляется мысль о новых политических комбинациях /до речі, про відношення українського гетьмана до цих переговорів свідчить і листування Б.Хмельницького з віленським воєводою П.Салегом /1885, № I/.

О.Єфименко намагається також показати процес посилення в цей час у частини верхівки українського суспільства пропольської орієнтації. Однак певний сумнів викликає авторське твердження про тяготіння населення Правобережної України до Польщі. Зокрема, автор вважає, що Андрусівський догсвір 1667 р. відкрито закріпив цей факт: "Левобережная Украина со своей столицей в Батурине окончательно оторвалась под власть Москвы, которая с все растущей интенсивностью втягивала ее в состав своего государственного целого; правобережная продолжала свой анархический путь".

Щодо іншого погляду на це питання дотримуються автори вже згаданого памфлету. Вони розглядають входження Правобережної України згідно Андрусівського договору до Польщі не як добровільний акт з боку населення краю, а як незрозуміле, досить дичне розпорядження цими незалежними землями з боку московського уряду, яке можна пояснити лише "воєнними невдачами московського збройового апарату в тогочасній боротьбі з Польщею і обессиленим Малоросією після двохстолітніх воєн".

Ряд публікацій журналу присвячено дослідженню окремих мало вивчених епізодів з історії українсько-російських відносин другої половини ХУІ ст. Зокрема, це праці А.Востокова "Посольство Шакловитого к Мазепе в 1698 г." /1890, №5/, "К истории первого крымского похода" /1886, №2/, "Нежинская рада 1663 г." /1888, №5/, "Козелецкая рада 1662 года" /1887, № 2/, "Суд и казнь Григория Самойловича" /1889, № 1/; "Иван Андреевич Шматковский, протопоп глуховский и его сношения с московским правительством / 1653-1673 гг./" В.Ейнгорна та ін. Слід зазначити, що всі вони побудовані на досить солідній джерельній базі і, безперечно, значно збагатили історичну науку новими фактологічними матеріалами.

Таким чином, можемо констатувати, що політичні зв'язки України з Росією та Польщею в кінці ХУІ-ХУІІІ ст. не залишилися поза увагою української доповідної історіографії, зокрема вчених, що співробітничали в журналі "Киевская старина", і знайшли на сторінках цього часопису досить всебічне висвітлення як в плані теоретичних узагальнень, так і з боку їх конкретного історичного вивчення.

Федорук Я.О. /м.Львів/

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНА ІДЕЯ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ХІХ ст.

Національна свідомість як об'єкт наукового дослідження лише в останні роки почала набирати більш-менш виразної форми. Однак вже з самих початків розвитку української історіографії увагу вчених привертало відношення українських політиків до

перспектив державного будівництва на Русі в середині ХУП віку.

Першим таким узагальнюючим твором стала трьохтомна праця Дмитра Бантиш-Каменського "История Малой России" /М.1830./ Як і кожний дослідник, він певною мірою звертав увагу на можливі альтернативи історичного розвитку. В українській науці це був лише початок спроб осмислення джерел. Так, історик звернув увагу на те, що після перших перемог у гетьмана був досить великий потенціал продовжити війну, але він відступив до Білої Церкви. Автор зробив висновок, що "...Хмельницький не шукав тоді незалежності, а лиш покровительства і захисту співвітчизників...".

Дослідження проблеми продовжив прилуцький поміщик Микола Маркевич, видавши чотиритомну "Историю Малороссии" /М.1842-1843/. Але він випустив з свого поля зору питання про те, чого прагнув досягти Богдан Хмельницький. Використовується лише якась розпливчата думка про те, що він не хотів кровопролиття, але не міг довіряти полякам, які обманювали його попередників.

Не відрізнявся в цьому відношенні і Олександр Бодяньський у своєму "Кратком историческом описании о Малой России до 1765 г." /М.1848/. Зазначаючи, що війна була викликана польським гнобленням, він не пояснював причини угодовської політики Хмельницького у 1648 році.

Вже у 1870-х роках з'явилась праця О.Левицького "Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине ХУП века" /К.1876/. Автор возвеличував козаків до такої міри, що заперечував стану боротьбу в період Хмельниччини. Сам гетьман, за Левицьким, підняв повстання за народну волю проти польського гноблення. Очевидно, що це не зовсім так, особливо на першому році повстання. Тоді війна велася за вузько козацькі інтереси, і лише вимога скасувати унію якоюсь мірою виходила за ці рамки. З контексту бачимо, що Хмельницький не хотів відділяти Україну від Польщі до того часу, поки війна не набрала великого розмаху. Чи був московський протекторат, як і будь-який інший, вершиною

політичного мислення гетьмана, про це в "Очерке..." пояснення не знаходимо. Одним із аргументів своїх думок вчений наводить той факт, що козаки під Зборовим, маючи короля і все військо в руках, не довели справу розгрому Польщі до кінця. Через десять років у політичному портреті Богдана Хмельницького він повторив цю думку.

І це не випадково, бо на той час вже була відома праця Миколи Костомарова "Богдан Хмельницький" /Собрание сочинений. -СПб ; 1904, ч.IV, т.IX-XI/, де він наводить свідчення Альберто Віміні, що татари були головною причиною Зборівського замирення. Власне, праця М.Костомарова була готова в рукописі вже у 1846 р., а після першого видання у 1857 р. М.Максимович підкреслив необхідність критичного підходу автора до джерельного матеріалу. З приводу перших перемог над поляками і козацького посольства до Варшави у червні 1648 року, вчений зробив висновок, що "...Хмельницький в один і той же час і скеровував народ проти поляків, і шукав виправдання у польського уряду". Однак далше цього - показати, чому Хмельницький зайняв саме таку позицію - Костомаров не пішов. Тільки в порівняльному контексті можна побачити, що у 1649 році гетьман рішуче виступив проти Польщі, але автор на цьому не наголосив.

Іншим видатним діячем історичної науки був П.О.Куліш, слід якого в українознавстві настільки суперечливий, що важко дати однозначну оцінку цього вченого та літератора. Однак хотілось би спочатку зупинитися на праці "Отпадение Малороссии от Польши" /М.1888-1890, т.2.3/, де він відводить поважне місце Богдану Хмельницькому. Його зацікавила ситуація, що склалася після Лютих Вод і Корсуня, але пояснити її він не зміг, а лише висунув думку, що Хмельницький боявся іти вглиб держави, щоб татари не взяли Україну під свій протекторат. У розумінні Куліша козаки виступають якомсь анархічно-деспотичною, антинародною руйнівною силою. Автор співчуває Яремі Вишневецькому, котрий хотів навести "порядок", і називає "безголовими" панів, бо не обрали його королем. "Темна справа возведення на престол Яна Казіміра і повернення з військового верховенства Ієремії Вишневецького неухильно здійснювалась...". Історик займає досить

цікаву позицію, пояснюючи акт Переяславської ради 1654 року: "не боротьба козаків за православну віру і руську народність привела збережені від Хмельницького мільйони руського народу під владу московського царя : привели їх нечувані біди, в котрі Україну кинули козаки...". І якби Хмельницький не погодився на підданство до Олексія Михайловича то він втратив би свій авторитет. Отже, акт приєднання до Москви автор розцінює не з погляду політичної необхідності, а як давнє прагнення ще з часів Йова Борецького. Залишається додати, що монографія досить сильно спрямована на критику поглядів Костомарова.

Звичайно, їхні розбіжності не обмежувалися періодом Хмельниччини, а сягали глибше : до тієї ролі, яку козацтво відіграло в історії України. Тут не місце, щоб розглядати складну еволюцію поглядів Куліша, але якщо у 1857 році він стояв на яскраво виражених антишляхетських позиціях, що підмітив М.Максимович, то з виходом Йог "Истории воссоединения Руси", /СПб., 1874-1877. -т.І-3/ всіх вразили антикозацькі погляди автора. Після різкої критики Костомарова у перших двох томах між цими видатними діячами науки розгорілася гостра полеміка про місце козаків в історії України.

В час найбільшого загострення цієї полеміки у Харкові вийшла праця П.Будинського "О Богдане Хмельницком" /Харьков, 1882/. Стаючи на позиції Максимовича, Іваніщева, Антоновича, автор підтримав їхню думку про причини козацьких війн : "народ повстав не через ображене самолюбство /як писав Куліш.-Авт./, а за свої суспільні і людські права". На думку вченого Хмельницький почав війну за козацькі інтереси і добивався відповідних реформи від уряду Речі Посполитої, котрі б могли забезпечити козацькі вольності. Головна хиба цієї роботи та, що такі загальні висновки він переносить на подальшу історію до 1657 року. Ця теза не дає йому побачити еволюції поглядів Хмельницького, котра дуже виразна під час переговорів з польськими комісарами у Переяславі 1649 року. Під Зборовим, виявляється, гетьман сам переконував хана в необхідності заключити мир і цим врятувати короля. Як один із аргументів автор наводить той, що татарам вигідніше було зруйнувати Польщу, аніж укласти з нею якийсь-небудь мир.

Але нижче по тексту допускається глибокого протиріччя, коли пише, що під Жванцем козаки хотіли розбити поляків, а татари сприяли Казіміру. Щось близьке до спроби пояснити цей факт знаходимо, коли вчений пише, що гетьман "...рішився назавжди відірвати Україну від Польщі і прийняти зі всім своїм народом протекцію московського монарха". Але чим далі він відходить від 1654 року, тим більше сам собі суперечить. Хмельницький після цього не раз обманював царя, щоб замиритися з Казіміром, і, врешті, з'являється думка, що гетьман виношував якісь "замисли" повторити 1648 рік у відношенні до Московської держави. Як бачимо, Буцинський не має чіткої концепції, лише окремі тези, які хоче перетворити у сприйнятливую теорію.

Володимир Антонович у своїй рецензії на цю книжку /"Киевская старина", 1883, т.5/ пояснив прагнення Хмельницького до автономії не його особистими вадами, а тим ступенем "... культури, на якій стояв у його час весь народ". Вчений виключав які-небудь прагнення гетьмана, які виходили поза рамки автономії України. Це досить дискусійна теза. Адже Хмельницькому були відомі зразки кращого устрою як в історії України, так і в сусідніх державах. І ті зразки у нього асоціювалися із встановленням самодержавного способу управління: спочатку польського або чужоземного, а пізніше власного, навіть, якщо це прагнення не було розроблене в чітку державну концепцію з сумнівними можливостями реалізації. Але такі думки були, і їх не можна відкидати, якщо шукати критерій рівня політичної культури. Тоді даліше тяжіння до чужоземного протекторату визначалося міром необхідності боротьби зі своїм головним ворогом.

У "Бесідах про козацькі часи на Україні" /Чернівці, 1897/ Антонович розвинув свої погляди далі. І якщо в цьому питанні він висуває якусь вагому концепцію, то там, де йдеться про Зборівське замирення, досить сильно відчувається вплив Левицького та Буцинського, коли вчений звинувачує гетьмана в тому, що той підписав мир з поляками.

Вже на початку ХХ ст. під великий вплив "Бесід ..." потрапив Олександр Барвінський, котрий у праці "Історія України Русі" /Львів, 1904/ зробив ідентичні висновки. Він не врахував тих нових думок, що були вишені у статтях "Записок Наукового Товариства ім.Шевченка" з приводу 250-ї річниці повстання.

Серед інших праць виділяється робота Михайла Грушевського "Хмельницький і Хмельницина" /Див."Записки НТШ", Львів, 1898.- т.23-24/, де він обґрунтовує ідею окремишньої державності України в середині ХУП віку. Великого значення він надає статті щоденника Войцеха Мяковського, але рівночасно зазначає, що думки не були підкріплені реальними планами що до їх втілення. І якщо еволюцію політичного розвитку бачимо на початковій стадії, то " в 1657 році стрічаємося вже з формальним "Руським князівством". "Хмельницина розпочалася розривом з Польщею, мала закінчитись розривом з Москвою...". У подальшій науковій діяльності, коли вчений критично систематизував весь нагромаджений матеріал, він вдосконалив свої початкові висновки.

У тому ж збірнику досить вагоме місце займає праця Степана Томашівського "Народні рухи в Галицькій Русі". Але автор не звернув увагу на які-небудь державницькі, або автономістичні прагнення. Однак через шістнадцять років в окремій брошурі "Перший похід Хмельницького в Галичину" /Львів, 1914/, котра, власне була передруком з доповненням статті 1898 р., автор висловив свою думку, що гетьман і його оточення ніколи не думали про "... повну державну самостійність України...".

Як бачимо, за ціле століття розвитку української історичної науки накопився досить вагомий потенціал досліджень з історії Хмельниччини. Майже в кожній роботі вчені намагалися знайти пояснення того чи іншого аспекту діяльності гетьмана. Однак можна вирізнити одну найголовнішу тенденцію, характерну для більшості творів: весь напрямок політичного життя України розглядався не з позицій прагнення до будівництва якогось нового суспільства, а з точки зору визвольної місії Війська Запорозького. Для цього в першу чергу необхідно було встановити бодай наближений хронологічний порядок подій, що роз-

вивалися, а вже пізніше, опираючись на них, підходити до якихось узагальнюючих концепцій. З цієї позиції найбільшої ваги заслуговує робота Миколи Костомарова, попри численні недоліки, котрих допустився автор. Головна частина дослідників вбачала у діягетьмана автономістичні прагнення, виключаючи український сепаратизм. Лише стаття Михайла Грушевського, де обгрунтовано можливість існування останнього, звичайно, була тим пунктом, від якого у наступний час відштовхувалася державна теорія України в період пізнього середньовіччя.

Водотика С.Г., Савенок Л.А. /м.Херсон/

ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ПЕРШЕ ПІСЛЯЖОВТНЕВЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ

В 1917-1927 рр. плідно формувалась система наукового вивчення минулого українського народу. Серед дослідницьких установ були державні, державно-громадські та громадські структури, що забезпечувало умови для плюралізму думок, альтернативності в розробці концептуальних проблем минулого України.

В історичній науці в цей час не було єдиного центру "з монополією на істину", що створювало реальну конкуренцію і стало однією з причин національного відродження не тільки на ниві історії, але й в інших гуманітарних дисциплінах, взагалі в культурі. На жаль, це явище не отримало належної оцінки в радянській історіографії. Отже, в 20-ті роки взаємодіяли, точніше сказати, протистояли декілька організаційних центрів і відповідних наукових шкіл.

Так, історична секція Всеукраїнської Академії наук об'єднувала прихильників школи М.Грушевського. До неї входили Археографічна комісія, комісії культурно-історична, історичної пісенності, чотири комісії порайонної розробки історії України /Лівобережжя та Слобожанщини, Києва та Правобережжя, Степової України та Причорномор'я, Західної України/, старої історії України, Ленінградське товариство дослідників української історії, літератури та мови, кабінети примітивної культури та вивчення Поділля і деякі менш впливові структури. Більшість академічних організацій історичного профілю керувались М.Грушевським.

Кафедра історії України Українського інституту марксизму-ленінізму на чолі з М.Яворським була центром харківської школи істориків-марксистів. Проте в ті часи історики - марксистів, яких до того ж було мало, вивчали в першу чергу історію класової боротьби на Україні, події трьох революцій та громадянської війни і лише в плані методологічному вели дискусії з прихильниками немарксистських поглядів.

Досить значним впливом користувались однодумці і учні Д.Багалія. Вони намагалися засвоїти або, принаймі, толерантно ставитись до марксизму як методу. Науково-організаційним центром цього напрямку стала Харківська науково-дослідна кафедра історії української культури з філією в Одесі, з якою тісно були зв'язані Ніжинська науково-дослідна кафедра історії, культури та мови, Харківське наукове товариство, деякі інші заклади.

Разом з тим значна частина науково-дослідних установ не брала участі в боротьбі історичних шкіл і збачала своє головне завдання в розробці тих чи інших проблем історії феодальної державності, займаючи об'єктивістські, національно-патріотичні позиції. Типовими в цьому відношенні були деякі комісії ВУАН /вивчення суспільних рухів, західно-руського та українського права, звичаєвого права/, наукові товариства /Історичне товариство Нестора-Літописця, Історико-літературне та інші/, науково-дослідні кафедри українознавства в Дніпропетровську, історії та економіки Поділля в Кам'янець-Подільському і т.д.

Важливу роль у вивченні феодальної державності України відіграли науково-дослідні музеї, які мали відповідні відділи. Так, у музеї Слобідської України ім.Г.Сковороди, Дніпропетровському краєзнавчому були відділи козацької епохи; їх наукові співробітники збирали і досліджували значну за обсягом кількість матеріальних решток часів існування козацької Української держави.

Таким чином, в перше післявоєнне десятиріччя були досить сприятливі внутрішні, насамперед, науково-організаційні умови для дослідження української феодальної державності.

Звичайно, на вивчення проблем виникнення, розвитку і занепаду козацької держави впливали і зовнішні, в першу чергу, політико-ідеологічні фактори. Не вдаючись в детальний аналіз цього питання підкреслимо, що порівняно з дореволюційними і роками панування командно-адміністративної системи вони були близькі до природних. Хоча поряд з плідними тенденціями /насамперед, українізація/ були і несприятливі- революційний екстремізм, нігілізм у ставленні до буржуазної науки і культури, політична недовіра до старої інтелігенції і т.п.

Велика робота в 1917-1927 рр. проводилась у царині створення джерельної бази вивчення історії козацької державності. Археографічна комісія ВУАН почала підготовку до видання Генеральних слідств про маєтності Стародубського та Лубенського полків, переписних книг 1666 р., видала джерела з політичної, соціально-економічної та духовної історії Лівобережної України ХУП-ХУІІІ ст. Найбільш плідно працювали в цій галузі М.Грушевський, М.Василенко, В.Романовський, В.Кордт.

Разом з Львівським Науковим товариством ім.Т.Шевченка готувався "Львівський корпус для історії козаччини". Зокрема, вивчались документи з історії боротьби козацтва за незалежність України в 1628-1638 рр. та 1657-1665 рр.

На жаль, ці збірки документів не були надруковані з організаційних, матеріальних і в першу чергу з політико-ідеологічних причин. Така ж доля спіткала і практично підготовлені "Український дипломатарій" /систематичну збірку актів українського державного діловодства, приватно-правових документів/ та акти російсько-українських відносин з 1679 р. як продовження "Актов Южной и Западной России".

Комісія історії західно-руського та українського права інтенсивно почала роботу по добору, обробленню та виданню юридичних актів України козацької доби. М.Петровський старанно вивчав літопис Самовидця, зокрема питання про авторство, достовірність наведених у ньому фактів.

Привертав увагу дослідників процес формування феодальної верхівки з козацької старшини. Приміром, О.Грушевський вивчав формування феодального землеволодіння та побут старшини. Д.Багалій говорив про перехід земель в руки "трудящих мас" після Визвольної війни.

Важко погодитись з тим, що дослідники 20-х років не розуміли значення класової боротьби в розвитку історії. Зокрема, М.Тищенко, вивчаючи гуральництво за часів Гетьманщини, особливу увагу приділив боротьбі київських козаків з магістратом за право шинкування горілкою. Класову боротьбу вивчали О.Назарець, Н.Мірва-Авакянц, О.Филипович та інші. С.Шамрай простежив економічні суперечності між різними соціальними верствами Гетьманщини і намагання уряду регулювати їх законодавчим шляхом.

Взагалі серед дослідників тоді не було єдності щодо соціально-економічного устрою Гетьманщини, хоча безумовним досягненням історіографії цього періоду став більш глибокий аналіз економічних та суспільних відносин. М.Слабченко в питаннях еволюції феодалізму йшов за тезою М.Костомарова про привнесення на Україну кріпацтва Катериною II указом 1783 р. Виявились принципові розходження про оцінку входження України в склад Росії з точки зору економічної. Так, М.Грушевський і М.Тищенко твердили про негативний вплив цієї події.

Привертали увагу вчених і досить актуальні в політичному і науковому відношенні питання генезису російсько-українських політичних зв'язків та становища українських земель в складі Росії. В.Юркевич досліджував прикордонні відносини в роки Визвольної війни, фінансове становище за Петра I. В.Щербина за дорученням комісії західно-руського та українського права зібрав, підготував до видання і старанно вивчав статті-угоди між гетьманами та Московською державою. Ряд цікавих доповідей по цій проблемі зробив Л.Окиншевич на засіданнях комісії "Московські прикази ХУП ст. в їх відношенні до Гетьманщини", "Приказ "Малня Росії" Московської держави ХУШ ст."/.

Істотно доповнювали уявлення про формування та функціонування Української держави досліді з історії українського права, що їх проводила академічна комісія західно-руського та українського і звичаєвого права під науковим керівництвом М.Василенка. Так, І.Черкаський вивчав судовий устрій та судочинство на Гетьманщині, Л.Окиншевич – історію центрального управління в Лівобережній Україні після Б.Хмельницького в ХУІ–ХУІІІ ст.

Слід більш детально спинитись на працях Л.Окиншевича, якого донедавна зараховували до прихильників і послідовників М.Грушевського з відповідними ярликами /"буржуазно-націоналістичні погляди", прихильник теорії "безкласовості", "споконвічного демократизму" українського народу і т.п./. Без сумніву, його праці вимагають ретельного вивчення. Слід лише зазначити, що Л.Окиншевич ставив перед собою завдання з'ясувати в державному устрою Гетьманщини правове становище і значення генеральної старшини. На основі великого обсягу джерел він розглянув генезис старшини /на його думку Гетьманщиною керували не найбагатші, а найзаможніші родини/, її політичні та військові функції, роль в політичній структурі Гетьманщини. Досить широко він застосовував історико-порівняльний метод, показуючи процес становлення правлячого класу України у порівнянні з аналогічними явищами в Англії, Франції, Польщі. Так, його велика праця "Генеральна Рада на Україні – Гетьманщині ХУІ–ХУІІІ ст" є спробою історико-юридичного аналізу цього інституту в статичній і в динамічній. Автор досліджує її державні функції, класові ознаки. Напрочуд цікавим є висновок Л.Окиншевича про те, що "...Генеральна Рада був виразний державний орган ...".

Значну увагу вчені приділяли етнографічному вивченню життя українців в ХУІ–ХУІІІ ст. Так, Харківський ІНО, Музей Слобідської України, Науково-дослідні кафедри історії української культури та інші заклади проводили етнографічні експедиції з метою збирання предметів народного побуту, пісень, одягу, писанок і т.д. Полтавський державний музей ім.В.Короленка старано збирає, вивчав і друкував результати досліджень килимів, шитва, гончарних виробів ХУІ–ХУІІІ ст. Еволюцію українського

орнаменту на землях Гетьманщини досліджував Г.Павлуцький, приділяючи головну увагу вивченню національних мотивів в мистецькому оздобленні килимів, рушників, осель і т.п.

Найбільш плідно історико-етнографічну тематику досліджували члени Етнографічної комісії ВУАН: О.Крило - традиційні звичаї та обряди, К.Квітка - музичний фольклор як джерело вивчення суспільних відносин серед козацтва, Р.Данківська - легенди селян про політичні події.

Цінні історико-географічні та етнографічні дані про Запорожжя були подані Д.Яворницьким, який описував Дніпрові пороги у зв'язку з будівництвом Дніпрельстану.

В умовах українізації значно посилювався інтерес до історії міжнаціональних процесів. Зокрема, єврейська історико-географічна комісія / з 1926 р. кафедра / під загальним керівництвом А.Кримського вивчала становище євреїв на Лівобережжі в першій половині ХІІІ ст., використання єврейської мови Г.Сковородою, ставлення єврейських громад до Хмельниччини і деякі інші. Вивчалась історія вірменських, грецьких, польських поселень, взаємовпливи російського та українського народів.

Вельми інтенсивно вивчалась історія окремих регіонів та місцевостей України в період існування Української козацької державності. Фактично, порайонні комісії вивчення історії України ВУАН поступово перетворювались на республіканську асоціацію. Наприклад, в 1927 р. в склад комісії входив 61 дослідник з Києва, Житомира, Харкова, Полтави, Одеси і т.п. Так, особливості політико-адміністративного та соціально-економічного положення північно-поліського регіону і Києва в складі Гетьманщини висвітили матеріали колективних збірників "Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали" та "Київ та його околиці в історії та пам'ятках", підготовлені під загальним керівництвом М.Грушевського. Декілька праць про становище козаків Полтавського полку видав С.Шамрай.

На жаль, ці комісії ВУАН не мали дійового зв'язку з більшістю краєзнавчих осередків, що негативно позначалось на науковому рівні більшості історико-краєзнавчих робіт, виданих в 1917-1927 рр.

Важливу роль у виникненні та розвитку козацької держави, в політичному, юридичному, соціально-економічному та духовному її житті відіграли міста. Ця тема знайшла своїх дослідників в 20-і роки. Так, Д.Щербаківський вивчав Київське міське самоврядування на основі магдебурзького права, М.Бужинський на засіданні комісії порайонного розроблення історії України зробив доповідь "Полтавський магістрат в 1752-1776 рр."

Найбільш плідно цими проблемами займався П.Клименко. Розпочавши свою роботу ще до революції, він в основному досліджував політичне становище міст і вказував на велику роль, яку вони відіграли в зближенні українського та російського народів. Міста він слушно називав нервовим вузлом, який зв'язує в єдину мережу всесвітній розвиток. На його думку через політичні умови розвиток капіталізму йшов дуже повільно і Україна була законсервована в своїй відсталості.

В 20-і роки було надруковано значну кількість статей А.Єршова, А.Козаченка, К.Лазаревської, П.Нечипоренка, О.Плевака з різних питань розвитку промисловості. Привертав увагу дослідників і процес первісного нагромадження капіталу. Це праці /швидше, розвідки/ Н.Рубінштейна, Н.Бутакевича.

Цінність цих публікацій полягає лише у введенні в науковий обіг нових джерельних матеріалів, бо їх теоретичний рівень недостатній. Аде більшість авторів фактично не показувала економічної історії, а описувала діяльність адміністрації, національний склад ремісників і всього міського населення, історію магдебурзького права, культурно-освітню діяльність міщан, торгівлю тощо.

Слід відзначити, що деякі сюжети з історії Гетьманщини розроблялися лише в 20-і роки, і наступний період розвитку радянської історіографії нічого суттєвого до доробку вчених 20-х років не додав. Типовою в цьому відношенні є діяльність Історично-географічної комісії ВУАН, яка займалася створенням історико-географічного словника та історичного атласу. Зібраний і опрацьований в 1920-1927 рр. фактичний матеріал комісія встигла надрукувати до сталінського погрому гуманітарних підозрливих академії. Розпочаті дослідження не відновились.

Це застереження в повній мірі стосується вивчення також політичних, військових, церковних та інших діячів Української держави. Так, Комісія для складання біографічного словника діячів України під керівництвом С.Єфремова за 1923-1927 рр. збрала 68,5 тис. біографій і підготувала перший том словника. Але він так і не бачив світ.

Продовжував створення своєї синтетичної праці "Історія України-Русі" М.Грушевський. Заклучні її томи присвячені виникненню і розвитку української державності - значення ідеї козацького демократичного самоврядування, особливості складання її території, населення, адміністративно-територіальний поділ, зовнішньополітична діяльність, особливості соціального складу населення і т.п. Концепція історичного розвитку України М.Грушевського в той час мала найбільший вплив на вивчення історії української козацької державності.

Найбільш значний, на наш погляд, доробок у вивчення соціально-економічного та правового розвитку козацької державності зробив М.Слабченко. Деякі з його праць і понині не втратили свого наукового значення. Це стосується, насамперед, праць про адміністративну та соціально-правову організацію Запорозької Січі. Для неї було використано архів Коша Війська Запорозького. М.Слабченко підрахував кількість паланок, з'ясував типологію зимівників, висловив свої міркування з багатьох спірних на той час питань. Взагалі, його праці відзначаються самостійністю, оригінальністю, хоч їм і притаманна зайва категоричність і навіть інколи упередженість.

Багатющий фактичний матеріал було використано в капітальній багатотомній монографії /за 1922-1928 рр. вийшло 5 томів/, присвяченій історії організації господарства України від Хмельниччини до світової війни. Зміст цієї праці свідчить про намагання автора засвоїти марксистську методологію, велику ерудицію, володіння науковим аналізом. За висловом Д.Багалія, М.Слабченко "... тепер безперечно найвидатніший історик українського і запорозького господарства за ХУІ-ХУІІІ ст.". І хоча праці одеського історика потребують більш детального вивчення, з цією оцінкою слід погодитись.

Таким чином, в 1917–1927 рр. істориками республіки було зроблено значний, якщо не сказати вирішальний, внесок в існуючу історіографію про виникнення і розвиток української козацької державності.

Це сформулено було, в першу чергу, порівняно добрими внутрішніми і зовнішніми обставинами функціонування історичної науки. Позитивно позначилось і продумане використання доживотної спадщини.

В 20-і роки значно була розширена джерелознавча база досліджень, з'ясовано багато питань політичної історії, адміністративно-територіального устрою, національного та соціального складу, соціально-економічного становища, взаємин гетьманату з Московським урядом і т.д. Сформувались декілька шкіл, продовжували плідно працювати вже відомі історики, заявили про себе дослідники середньої генерації і з'явилися талановиті молоді науковці.

Звичайно, історичні праці з проблем української державності мали помилки і недоліки. Насамперед, це стосується невизначеності більшості методологічних аспектів, порівняно вузької джерельної бази, схематизму та спрощень у викладенні матеріалу і особливо в оцінках.

Але попри всі ці вади історіографічна спадщина, поза всяких сумнівів, заслуговує ретельного вивчення, використання сучасними дослідниками. Найбільш цікаві праці слід перевидати, що відповідає інтересам і науковців, і широкого читачького загалу.

Гавриленко В.О. / м.Львів/

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАН ОСВІТИ НА ЗАПОРІЗЬКІЙ СІЧІ

Історія Запорозької Січі, українського козацтва в цілому, української державності – це питання, які стали важливим компонентом всенародного руху за національно-державне і духовне відродження України. Не слід твердити, що вони були суцільними "білими плямами", як зараз дехто говорить, адже для дійсно

допитливих дверей бібліотек завжди були відкритими, практично кожному науковцеві були доступні і спецхрони. Справа в іншому. Історична наука – живий організм, і те, що протягом певного часу згадана тематика не досліджувалась, привело до порушення нормального наукового "кровообігу", до розриву народної пам'яті.

Питання про історико-культурне значення запорозького козацтва знайшло певне висвітлення в українській дореволюційній та радянській історіографії. Духовне життя Запорозької Січі з'ясовується у багатотомній "Історії України-Руси" М.С.Грушевського. В "Історії запорозьких козаків" Д.І.Яворницького проблемам освіти, січовим школам, діяльності канцелярії Війська Запорозького, адміністративній і судовій владі, поштової службі, козацьким клейнодам присвячені окремі розділи. Дана тематика порушувалась в книгах "Історія української культури" /Під ред. І.П.Крип'якевича, Львів, 1937/ та М.І.Марченка "Історія української культури : з найдавніших часів до середини ХУІ ст." /К. 1961/.

Не обійшли осторонь питання освіти козацтва В.О.Голобуцький "Запорозька Січ в останні роки свого існування" /К., 1961/, К.Г.Гуслий "Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу" /К., 1954/, І.П.Крип'якевич "Історія України" /Львів, 1990/. В статті А.І.Гуменюка "Сторінки з історії культурного життя запорозьких козаків" /Укр.іст.журн., 1966, № 6/ Запорозька Січ окреслена як важливий культурний осередок України. З публікацій на діаспорі можна назвати працю В.Віднова "Освіта і шкільництво з давніх часів до половини ХІХ ст." /Укр.культура, Регенсбург, 1947/.

Підсумовуючи короткий історіографічний огляд, слід відзначити, що питання освіти, шкільництва Запорозької Січі привернули увагу значного кола істориків, але в основному вони розглядали лише окремі факти, подавали фрагментарні дані, тому ці явища потребують ґрунтовного монографічного дослідження. Докорінного оновлення, широких архівних пошуків вимагає джерелознавча база. Потрібно залучити всю суму фактів, всі види історичних пам'яток, знайти нові підходи до розв'язання проблеми.

Перш за все необхідно зрозуміти, що глибоко дослідити освіту Запорозжя можна тільки в загальному контексті духовності України. Факт високого рівня освіти серед українського населення у середні віки не викликає сумніву. Наприклад, арабський мандрівник Павло Халебський в описі України за часів Хмельниччини дивувався надзвичайно поширеній грамотності серед українців. "По всій козацькій землі, — писав він, — ми відмітили прегарну рису, що ... всі вони, за невеликим винятком, навіть їх жінки та дочки вміють читати та знають порядок богослужіння і церковний спів". В бурсах вчили, зазначає П.Халебський, навіть безпритульних дітей на громадський кошт, щоб вони не тинялись неуками по вулицях. І це не поодинокий факт, до нас дійшло чимало писемних джерел про здобутки освіти, науки, культури і мистецтва на Україні.

По-друге, історики одностайні в своїх твердженнях, що Запорозька Січ зробила вирішальний вплив на хід історичних подій на Україні. Запорозькі козаки користувались незаперечним авторитетом серед всіх верств населення: селянства, міщанства, духовенства, студентської молоді. В очах народу козак герой, лицар, в усіх українських піснях він ідеал доброти, багатир, що взяв на свої плечі тягар боротьби з поневолювачами. Коли у 1637 р. польський гетьман Потоцький хотів приборкати козаків, то ватажки повстанців сказали йому: "Якщо тобі хочеться усмирити козаків, то ти виріжеш всю Україну і на правому і на лівому боках Дніпра". Це свідчення того, як козацька справа зливалась із справою всього українського народу. І ось тут виникає запитання: Чи міг сірий неосвічений козак користуватись таким великим авторитетом в українському суспільстві? Відповідь однозначна.

На Запорозжі існували різні типи шкіл-січові, монастирські, церковно-приходські. Школа при Самаро-Миколаївському монастирі, що знаходився у запорозькому краї, виникла ще в 1576 р. Церковно-приходські школи були при всіх 44 церквах, які розташовувались крім Січі і на паланках. Деякі з цих шкіл називались "школами вокальної музики і церковного співу".

У січовій школі, як свідчать джерела, навчалось у різні роки від 30 до 80 дітей. /Скальковський А.История Новой Сечи, или последнего коша запорожского. -Одесса, 1885.-Ч.І.-с.286/. Про демократичну систему освіти, доброзичливість, про складні матеріальні умови січової школи свідчить донесення наставника школи ієромонаха Леоніда з 1760 р., яке збереглося в оригіналі і опубліковане в журналі "Киевская старина" /1891, т.34, кн.9/.

У 1738 р. для обдарованих дітей була заснована спеціальна музична школа, де навчали "... пению, игре на скрипке, гусях и бандуре". Для цієї школи відбирались діти місцевих жителів, молоді козаки Війська Запорозького.

Багато видатних діячів Війська Запорозького отримали освіту в Києво-Могилянській академії, Острозькій, Харківській і Переяславській колегіях та закордонних університетах. Так, Падуанський університет закінчив один із соратників гетьмана П.Сагайдачного І.Курцевич і полковник С.Морозенко. В німецьких університетах навчалися представники козацької старшини - Кочубеї, Сулими, Милорадовичі, Полетики, Розумовські, Богдан Хмельницький закінчив спочатку православну школу на Київщині, а потім єзуїтську школу у Львові. Серед випускників Києво-Могилянської академії були гетьмани І.Виговський, П.Тетеря, І.Самойлович, Д.Хмельницький. Академія давала своїм вихованцям прекрасні знання латинської, грецької, польської, німецької та французької мов.

Запорозьке Військо надавало велику матеріальну підтримку закладам освіти України. У 1620 р. гетьман П.Сагайдачний разом з усім Військом вступає до Київського братства, а помиравчи від ран у Хотинській битві відписує своє майно Київській, Луцькій і Львівській братським школам /Мицик Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали.-Дніпропетровськ, 1990/.

Освічені люди високо цінувались в Запорозькій Січі. За попередніми даними вони становили біля половини населення. В 1763 р. на одній з розписок, даних Запорозькому Кошу, було 15 підписів і 13 хрестиків. В 1779 р. вже після знесення Січі, коли частина запорожців присяглась на вірність російсько-

му престолу, серед 69 чол. письменних виявилось 37. Д.І.Багалій пише, що після зруйнування Січі у більшості сіл Катеринославщини, заселених українцями, існували школи / Заселення Південної України і перші початки її культурного розвитку.-Харків, 1920, с.95/.

Об'єктивну оцінку стану грамотності на Запорозькій Січі дав Д.І.Яворницький: "Ближайшее знакомство с историей, бытом и характером казаков дает полное основание сказать, что в отношении грамотности запорожцы стояли в одно и то же время и на очень низкой, и на очень высокой ступени. В то время, когда масса запорожского войска, жившая на зимовниках, бродившая по безмерным степям, коснела в полном невежестве..., в это самое время масса сичевого войска, так называемого низового товарищества, по своей грамотности и начитанности, стояла столь высоко, что превосходила в этом отношении среднее, а может быть, и высшее сословие великорусского звания своего времени" /Історія запорозьких козаків.-К.,1990.-Т.І, с.449/. /Туслиций К., Апанович О. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу.-К., 1964. с.64/.

Загальна чисельність населення Запорозької Січі в останні десятиріччя її існування становила близько 100 тис.чол. "Товариство", тобто козаки, які виконували військову службу, нараховувало біля 20 тис.чол.

Запорозькі козаки мали свої канцелярії, архіви на Січі і паланках, існувала розгалужена мережа поштової служби. Були спеціальні поштові гони з поштовими станціями і десятками кінних упряжей. Поштових гонів було не один, не два, а вісім напрямів. Знову слушно поставити запитання: Чи могли неписьменні козаки так інтенсивно переписуватись?

Згадаємо ще козацькі печатки, яких відомо біля 200 екземплярів. Це чарівний світ образів, побутових деталей, одягу і озброєння. Написи містять потужний потенціал інформації про інститути державної влади, адміністративного управління, судочинства, політичну орієнтацію гетьманів. Легенди печаток – повноцінні пам'ятки письменства.

Таким чином, писемних згадок про стан освіти на Запорозжі виявлено не так багато. Але наслідків цієї діяльності існує безліч. Серед них писані джерела, козацькі документи, які зберігаються не лише в багатьох архівосховищах Радянського Союзу, а й в Польщі, Туреччині, Німеччині, Австрії, Італії, Іспанії, Швеції. Багато опосередкованих даних освіти і письменства — архіви, поштова служба, козацько-старшинські літописи, сфрагістичні пам'ятки.

В історичній науці існує ряд спеціальних дисциплін, окремих галузей /археологія, етнографія, сфрагістика, геральдика тощо/, які свої висновки, при тому дуже авторитетні і загально визнані, базують головним чином на речових залишках. Тому, залучивши весь комплекс пам'яток письменства, всю суму фактів, речові докази, що дійшли до нас, історики мають всі можливості і обов'язок з'ясувати питання про стан освіти на Запорозькій Січі у всій повноті.

Сидоренко О.Ф. /м.Київ/

ДО ПИТАННЯ ПРО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПІДВАЛИНИ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

На відміну від попереднього, починаючи від кінця ХІУ ст., періоду української історії, коли ініціатива відродження держави на українських землях йшла від феодалної еліти — князів, в середині ХУП ст. рушійною силою державотворчого процесу став масовий стан українського суспільства — козацтво. Тому дослідження питання про економічні підвалини козацької держави, що виникла у ході Визвольної війни 1648-1654 рр., повинно включати в себе розгляд тих економічних явищ, які стали причиною утворення козацтва, і вивчення його соціально-економічної позиції, що визначила роль козацтва як рушійної сили Визвольної війни і головної соціальної опори козацької держави.

Історія козацтва на українських землях нараховує кілька століть і сягає давньоруських часів. Однак лише у XVI ст. процес формування козацтва став настільки інтенсивним, що набув державного значення. В науці стало загальним визнання факту, що важливе місце у процесі козацької колонізації Подніпров'я належало селянству західних територій України. Ці території відзначалися високим рівнем феодальної експлуатації, що почала особливо посилюватись саме в XVI ст. у зв'язку з прискоренням їх економічного розвитку в галузі сільського господарства, що становило основу феодальної економіки.

Дослідження масового актового матеріалу, проведене в останній час, показало, що велику роль у прискоренні розвитку сільського господарства на Україні, як і в цілому у великому європейському регіоні на схід від Ельби, відіграв зовнішній ринок. Україна віддавна брала участь у європейській торгівлі, експортуючи продукти лісопереробних промислів, землеробства й тваринництва. Однак після "революції цін" на міжнародному ринку початку XVI ст., що привела до різкого зростання рівня цін на сировинну і сільськогосподарську продукцію, економіка феодальної України стала виразно орієнтуватись на експорт. Внаслідок цього у сільському господарстві розпочалася інтенсивна перебудова у напрямку створення фільваркового господарства. Обробіток панського маєтку-фільварку забезпечувався за рахунок селянського господарства, наділ якого становив від 5 до 20 га землі. Фільваркове господарство являло собою типово феодальний економічний організм, який, тим не менше, забезпечив можливий у пануючих умовах економічний прогрес і швидку трансформацію сільського господарства у високотоварне.

Швидкий розвиток фільваркового господарства вже в кінці XVI ст. призвів до значного розширення панської ріллі за рахунок селянської, скорочення селянських наділів, в основному, до 5 га, зростання рівня експлуатації селян, що обробляли маєток, а головне, з нашої точки зору – до переведу значної кількості селянства на становище фактично позбавлених землі городників, підсусідків та комірників. Частина їх наймитувала у господарстві тяглового селянства. Решта ж, поставлена за межі успішно функціонуючого фільваркового господарства, саме й скла-

ла більшу частину переселенців до козацької зони українських земель. Походження цих нових козаків визначило їх антифеодальні настрої і стало запорукою виступу їх у майбутніх соціальних битвах як антифеодальної сили.

Формуванню козацтва, як сили, що мала антифеодальну спрямованість, сприяв і характер козацького господарства. Основою середньовічної економіки – землеволодіння – віками формувався у козацькому краї як вільна займанщина. На підставі козацької власності на землю, що передавалась у спадок і продавалась, розвивались основні галузі козацького господарства: споконвічні подніпровські промисли – "уходництво" – та тваринництво й землеробство.

За характером господарювання від феодальної норми, звичайної для більшості земель України, на Подніпров'ї відступало не лише козацьке господарство, а й оазиси феодалізму, представлені державними маєтками-староствами і королівськими наданнями феодалам, оскільки й вони спиралися переважно на найману працю. Навіть оселення новоприбулих селян не гарантувало їм роботу на феодальних підставах, адже після закінчення вільних років поселенці йшли далі, шукаючи кращої долі. Певний вплив державної влади зберігався у містах. Однак у їхньому населенні звичайно переважали козаки, які за свій обов'язок вважали виключно охорону держави. Повинності "послушних" міщан також обмежувалися обслуговуванням замку.

В таких умовах на Подніпров'ї практично панувало козацьке господарство. Кардинальна відміна цього, заснованого на вільному володінні землею, господарства від феодального полягала також в тому, що воно належало особисто вільним і економічно незалежним виробникам. Своє право на землю, працю і її продукт вони захищали озброєною рукою. Ці основні підстави життя і господарювання вабили на Запорозжя не лише селян, а й представників інших станів українського суспільства – міщан і дрібного шляхетства. Захищаючи своє вільне, таке відмінне від пануючого на більшій частині території України життя, ці різ-

ного соціального походження люди консолідувались у єдиний стан – козацтво.

Внаслідок цього Україна фактично розпалася на дві принципово протилежні соціально-економічні спільності. Причому для більшості некозацького трудящого населення козацький спосіб життя і господарювання сприймався як ідеал, що втілював віковічні народні мрії про землю і волю. Саме це, гадаємо, дає підстави для більш широкої постановки питання про причини Визвольної війни 1648-1654 рр. Дійсно, прогресуючий розвиток шляхетської підприємницької діяльності спричинився до поступового поширення у першій половині ХУП ст. фільваркового господарства на східні землі України. Особливо боляче цей феодальний наступ сприймався показаценом населенням Подніпров'я. Отож слід думати, що провідною, фундаментальною причиною Визвольної війни стало діалектичне протистояння і боротьба старого феодального світу і ладу нової, козацької суспільної єдності. Остання стала соціальною опорою козацької держави, яка виступила основним гарантом нового, козацького способу життя. Створенням держави козацтво конституювало себе як нова соціальна спільність. Недаремно збереження прав козацтва висувалося з українського боку як основна соціальна умова Переяславського договору.

Особливо активну участь у державотворчому процесі часів Визвольної війни брали представники заможного козацтва. Козацтво ніколи не було єдиномірним у майновому відношенні. В.О.Голобуцький свого часу відзначав, що економічна нерівність у середовищі козацтва виникла одночасно з його появою, оскільки від феодально-кріпосницької залежності тікали у козаки різні за своїм майновим станом елементи: з одного боку, маса бідного, часто позбавленого всяких засобів до існування сільського і міського люду, а з другого – селяни й ремісники, що володіли засобами виробництва і сподівалися знайти на нових місцях сприятливі умови для розвитку господарства. Переселялась на Запоріжжя і шляхта, іноді заможна. Відзначимо також, що майновій диференціації сприяли й самі природні і соціальні умови госпо-

дарювання у козацькій зоні. В ході історичного розвитку козацького сільського господарства виник його тип - хутір, "пасіка", зимівник, що гармонійно відповідав історико-географічним умовам Подніпров'я. У джерелі 1545 р. про таке господарство читаємо: "Інші пасіки такі, що й три селяща однієї не варті. При них є на милу землі, ... стави спускні, бджіл багато, звір всілякий, сади й городи овочеві розкішні та всілякий інший пожиток". Писемні пам'ятки зберегли й інші, ще докладніші описи заможних козацьких господарств, що свідчать про їх високу економічну ефективність. Крім того, існують численні документальні дані, що підтверджують товарний характер козацького господарства. Не лише до Києва, Могильова та інших дніпровських міст, а й на широкий російський ринок йшла продукція козацьких ухадницьких промислів і козацьких тваринницьких і землеробських господарств.

Участь козацького господарства у торгівлі значною мірою була пов'язана з необхідністю фінансувати вільнонайману працю, яка широко використовувалась заможним козацтвом. Вона була однією з умов успішного розвитку цього господарства і складовою тієї свободи виробництва, яку воно реалізовувало. В якості наймитів виступали підсусідки, комірники й городники, а також пауперизовані елементи: "голода", "гультяї", "люзні", які масово прибували до козацького краю і яким праця на козацьких хуторах давала засоби до існування. У використанні цього своєрідного ринку робочої сили на підставі грошової оплати були зацікавлені заможні козацькі підприємці, оскільки позаекономічний примус в умовах Запоріжжя був неможливий.

Загалом кажучи, козацьке господарство спиралося на вільне володіння засобами виробництва, насамперед землею, і на вільну, а в заможній частині - на вільнонайману працю.

Відносно характеру використання праці наймитів у козацькому господарстві висловлювалися суперечливі думки. Зазначалося, зокрема, що у трудових взаємовідносинах козака з наймитом були присутні елементи кабали феодального зразка - за землю й знаряддя праці. Однак, гадаємо, що при оцінці козацького господарства

слід брати до уваги факт панування вільного найму і врахувати соціальну атмосферу на Запорозжі XVI – першої половини XVII ст., яка робила практично неможливим розвиток тут явищ феодалізму.

В науці неодноразово робилися підступи до адекватної оцінки соціально-економічного ладу Запорозжя. М.А.Покровський ще в 20-ті роки зазначав, що козацьку земельну власність, в масі середню та дрібну, що знала наймитів та підсусідків, але не знала ні організованої панщини остень селян, ні сеньйоріальних прав землевласника, ні імунітету, ні права суду, ні дрібних зем"ян-васалів, можна б назвати буржуазною. Пізніше І.Д.Бойко висловив погляд, що економіка козацького краю не вкладалась у феодальні рамки і переростала у нові класові відносини. Однак занадто прямолінійна, а подекуди й догматична трактовка основ історичного матеріалізму і гіпнотичний вплив факту панування на українських землях феодалізму і після Визвольної війни заважали більш глибоким студіям козацтва. Ще й зараз дослідження чекає цілий спектр питань, пов"язаних з соціально-економічним ладом Запорозжя, який протистояв пануючій феодальній формації і став вдячним ґрунтом для розвитку антипода Речі Посполитої – козацької держави, дрібнотоварне господарство якої, слід думати, й склало економічну основу її демократичного, республіканського устрою. Однак найважливіше, мабуть, для сучасної науки є в'яснити, як далеко відійшов цей лад від феодального і який історичний потенціал несла в собі козацька економіка, що склала підвалини козацької держави і поділила її долю.

З М І С Т

Смолій В.А.	Україна і Росія в другій половині XVII-XVIII ст.:самобутність та інтеграція,...	5
Ричка В.М.	Церква і формування національних держав у Східній Європі /друга половина XIII-XIV ст./.....	12
Головко С.Б.	Київська Русь і Українська середньовічна державність.....	17
Русіна О.В.	Традиція державності на Київщині у XIII-XIV ст.....	23
Степанков В.С.	Програма державного будівництва Гетьмана України Петра Дорошенка,.....	27
Пономаренко М.Ф.	Козацтво і Черкащина,.....	34
Сас П.М.	Конфесійна політика Петра Сагайдачного початку 20-х рр. XVII ст. в контексті тогочасних суспільно-політичних і державотворчих процесів на Україні.....	36
Божко Н.М., Цубов Л.В., Яремчук В.Д.	До питання про історію походу Б.Хмельницького у Галичину та облоги Львова /1648 р./.....	42
Панашенко В.В.	Запорозька Січ і Кримське ханство у 20-х - 30-х рр.XVII ст.	49
Сигидин М.С.	Зміни в адміністративному устрої Подільських земель періоду Визвольної війни.....	56
Борисенко В.Й.	Козацтво другої половини XVII-початку XVIII ст. у системі феодалної державності..	62
Пиріг П.В.	До питання про Ніжинський полк у роки Визвольної війни українського народу,.....	65
Стороженко І.С.	Проблеми дослідження військового мистецтва Української козацької держави...	71

Палієнко В.І.	Київська артилерія в національно-визвольній боротьбі українського народу /друга половина ХІУ-початок ХУШст./.. 74
Верба І.В.	Ідея спадковості влади в Українській козацькій державі /друга половина ХУП-ХУШ ст./..... 79
Гурбик А.О.	Запорозька Січ і формування органів суду в Українській державі..... 85
Шульга І.Г.	Запорозька Січ у складі українського внутрішнього ринку..... 87
Шевченко Ф.П.	Запорозька Січ у міжнародних зв'язках 91
Кордон М.В.	Освіта на Запорозькій Січі..... 95
Мельник Л.Г.	Конституція 1710р. Пилипа Орлика..... 98
Горобець В.М.	Політична реформа на Україні в першій чверті ХУШ ст.....103
Трубчанінов С.В.	Правобережне козацтво в останній чверті ХУП ст.....109
Горішний П.А.	Археологічні дослідження в Чигирині й Суботові..... 112
Яременко В.І.	Тенденції розвитку української козацької держави в порівняльному аспекті..... 117
Гром В.М., Цибульський В.І.	Богдан Хмельницький і Визвольна війна 1648-1654 рр. у "Нарисах історії України" Д.Дорошенка..... 119
Матях В.М.	Висвітлення на сторінках "Киевской Старины" деяких аспектів відносин України з Росією та Річчю Посполитою в кінці ХУІ-ХУП ст..... 126
Федорук Я.О.	Національно-державна ідея В.Хмельницького в Українській історіографії ХІХ ст..... 131

Водотика С.Г. Савенок Л.А.	Вивчення проблеми Української державності в перше післявоєнне десятиліття.....	137
Гавриленко В.О.	До питання про стан освіти на Запорозькій Січі.....	145
Сидоренко О.Ф.	До питання про соціально-економічні підвалини козацької держави.....	150

Підписано до друку 17.09.91. Формат 60x84 1/16
Ум. друк. арк. 9,50. Обл. вид. арк. 10,0
Тираж 200. Зам. 579 1991 г. Шіпа 2 крб.

Поліграф. д-ня ім. Історії України АН УРСР
Київ-1. Кірова. 4

